SANSKRIT DRAMA
SAKTI-SARADAM

CHAUDHURI

MOTI LAL BANARSI DASS
DELHI - 6-
JAWAHAR NAGAR

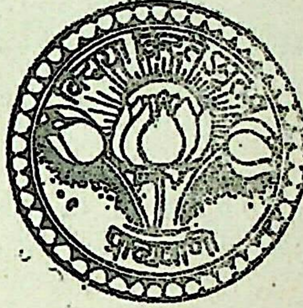

PRACYA VANI SANSKRIT SERIES
Vol. XXXIII

पश्चिमवङ्ग-सर्वकारीय-संस्कृत-शिक्षापरिषदध्यक्षेण

डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणेन विरचितं

शक्ति-सारदम्

The Sakti-Saradam

(Sarada the Śakti or Eternal Power Incarnate : on the Divine Life of Saradamani Devi, Holy Consort of Sri Ramkrishna Paramahamsa Deva.)

by

Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri Ph. D.
Kavyatirtha
Secretary, Govt. Vangiya Sanskit Sikha Parishat,
(Formerly Principal, Govt. Sanskrit College, Calcutta ; and Head of the Dept. of Sanskrit, Presidency College, Calcutta ; Lecturer, London University.)

FOREWORD BY
MM. KALIPADA TARKACHARYA

Calcutta, 1960

Published By—Dr. J. B. Chaudhuri
For
Pracyavani (Institute of Oriental Learning)
3, Federation Street, Calcutta—9

Available from the
PRACYA VANI
Address as above

Sanskrit Pustak Bhandar
38, Cornwallis Street, Calcutta

DAS GUPTA & CO.
54/3, College Street, Calcutta

Chowkhamba Sanskrit Series Office
BANARAS CITY

Motilal Banarasi Das
P. B. 75, Chowk, Banaras City
Or,
Jawaharnagar, New Delhi

MUNSHIRAM MANOHARLAL
PB. 1165, Nai Sarak, Delhi-6

Printed by—Sri Ajit Kumar Banerji
BANI LEKHA PRESS
7B, Ram Mohan Saha Lane, Calcutta-7

Rexin : Rs. five only Price Rs. 3.50 n.P.

AUTHOR'S NOTE

We have great pleasure in presenting the lovers of Sanskrit Learning with another Sanskrit drama composed by my humble self on the Great Mothers of India, particularly, the Holy Consorts of Divine Incarnations. Our dramas on Śrī Yaśodharā-Gopā, Holy Consort of Lord Buddha, and Śrī Viṣṇupriyā, Holy Consort of Lord Gaurāṅga, have already been published; works on Sītā and Rādhā will soon be published. The "Ānanda-Rādham" on Sri Rādhā is now being serially published in the monthly Sanskrit Journal Praṇava-Pārijāta under the auspices of Dumurdaha Ashram of His Holiness Srimat Sitaramdas Omkarnath.

The "Śakti-Sāradam" was for the first time staged in Puri under the auspices of All India Sanskrit Conference at the Durga Bari on the 20th June, 1958, on the occasion of All India Sanskrit Literary Conference held during the Ratha Yatra Festival. The Monks of all Sects and other lovers of Sanskrit Learning, who assembled at that time in Puri in connection with the Holy Ratha Yatra Festival, attended this function in large numbers. Some of the Trustees of the Ramkrishna Mission, Belur Head Quarters and other Monks of this order were also kindly present.

Subsequently, this drama has been staged all over West Bengal, Tamluk, Contai, Bankura, Chittaranjan; many times outside Bengal, Madras, Bangalor, Pondicherry, etc. and once overseas, viz. Rangoon. Through the grace of the Holy Mother, this drama has been uniformly well-received on all occasions.

We are very grateful to the Secretaries of various branches of Ramkrishna Mission and Math for kindly inviting us to stage this drama, and also "the Mukti-Sāradam," on the later part of the life of the Holy Mother Sāradāmaṇi, in their local Head Quarters. This drama was also staged before a record audience of twenty thousand people in Dakshineswar Kali Bari Temple on the occasion of the Holy Mother's Anniversary in 1959 under the auspices of the Trustees of the Kali Bari Temple to whom also we are very grateful.

The Śakti-Sāradam has been staged by us very frequently ever since its composition and we pray to the Holy Mother for Her blessings in order that we may carry her Eternal Messages of Love and Peace through this drama to other parts of the world.

We are very grateful to Mahamahopadhyaya Sri Kalipada Tarkacharya for writing a Foreword to this volume.

We conclude this Note with a prayer to the Holy Mother—

श्रीसारदामणिवन्दना

(१)

मातृमणे त्वां नमामि।

युगयुगान्तरं त्वल्लाभपरं लसति भारतं भूमिः।
अम्बा अम्बालिका कन्याकुमारिका कात्यायनी मातङ्गिनी।
शताक्षी चण्डिका भीमा भ्रामरिका रुद्राणी शिवा कल्याणी॥
जननि! त्वं हि सारदामणिः।

(२)

आविर्बोधि मयि मातः स्नेहमयि तनयस्ते दर्शनकामी।
श्वासे च प्रश्वासे भावनाविन्यासे मातृचरणानुगामी॥

नह्वतखान-नीलाम्बरोद्यान-पावनीं शरणं प्रयामि ।
भक्तिप्राणधनं चरणसंबलं त्रायस्व मातर्दिनत्रियामीः ।

जननि ! त्वां प्रणमामि ।
मातृमणे ! त्वां नमामि ॥

यतीन्द्रादिपदं विमलपदान्तम् अमलं कुरु दिनत्रियामीः ॥

जननि ! त्वां प्रणमामि ।
मातृमणे ! त्वां नमामि ॥

Prachyavani
3, Federation Street
Calcutta-9

J. B. Chaudhuri

CONTENTS

मुखवैखरी

सूक्तं किल महाकविना दण्डिना—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति

सर्वथा सूपपन्नेयं वाणी। तथाहि—परप्रयुक्तेन वाङ्मयेन वयं परैः प्रतिपिपादयिषितमर्थं जानीमः, परश्च स्वमनोगतं भावं सुष्ठु वेदयामः। बाल्यात् प्रभृति वाङ्मयेनैव शब्दात्मना बालादीनां विविध-वस्तुगोचरं परिचयं सञ्चारयामः। तेऽपि तथैव परिचयं ग्राहिताः काले तेनैवात्ममनोभावं प्रकाशयन्तः परेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरानुकूल्यं विदधानाः परिपालयन्ति परितः सांसारिकीं मर्यादाम्। यदि नाम स्वस्वमनोभाव-निवेदनाय जना वाङ्मयमुपायं नालप्स्यन्त तदा परितः प्रसृता निखिलसंसारयात्रैव व्यघटिष्यत, वसुमत्येषा निरवशेषैव गभीर-तिमिराच्छन्ना दैन्यमनन्यसामान्यं नूनमापत्स्यत।

तदिदं वाङ्मयं संस्कृतप्राकृतादिभेदाद् बहुविधं व्यवतिष्ठते। तत्र संस्कृतवाङ्मयं प्रकृतिः सर्वेषामपरेषां प्राकृतादीनां विकृतयश्च सर्वाणि संस्कृतवाङ्मयादपराणि। तदेतत् संस्कृतवाङ्मयं दैवी वागिति महर्षिभि-रन्वाख्यायत। सैषा दैवतसरस्वती सृष्टेरादितः श्रुतिरूपा सर्वविज्ञान-शालिनः परमात्मनो गृहीतजन्मा विततार लोकवलये महान्तमेव हि विज्ञानालोकम्। कर्तुरीश्वरस्य भ्रमप्रमादादिदोषराशिपरिशून्यत्वेन समश्नुते सैव हि सा प्रमाणभूयम्। वेदवाङ्मयं नित्यमित्यभ्युप-गच्छतामपि मीमांसातन्त्रपारदृश्वनां तदीयस्य कर्तुरभावात् कर्तृदोष-राहित्येन सर्वस्यैव तस्य प्रामाण्यं सोपपत्तिकमेव। सैषा वैदिकसरस्वती क्रमेण लोकव्यवहारेषु प्रचरन्ती क्वचित् क्वचित् परिगृहीतरूपान्तरा स्मृति-पुराणादिरूपं परिजग्राह। तामिमां लौकिकीं भाषां परिभाषन्ते भाषाविदः। तयैव भाषया वेदमुपकर्तुं शिक्षाकल्पव्याकरणादीनि

CONTENTS

मुखवैखरी

सूक्तं किल महाकविना दण्डिना—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति

सर्वथा सूपपन्नेयं वाणी। तथाहि—परप्रयुक्तेन वाङ्मयेन वयं परैः प्रतिपिपादयिषितमर्थं जानीमः, परश्च स्वमनोगतं भावं सुष्ठु वेदयामः। बाल्यात् प्रभृति वाङ्मयेनैव शब्दात्मना बालादीनां विविधवस्तुगोचरं परिचयं सञ्चारयामः। तेऽपि तथैव परिचयं ग्राहिताः काले तेनैवात्ममनोभावं प्रकाशयन्तः परेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरानुकूल्यं विदधानाः परिपालयन्ति परितः सांसारिकीं मर्यादाम्। यदि नाम स्वस्वमनोभावनिवेदनाय जना वाङ्मयमुपायं नालप्स्यन्त तदा परितः प्रसृता निखिलसंसारयात्रैव व्यघटिष्यत, वसुमत्येषा निरवशेषैव गभीरतिमिराच्छन्ना दैन्यमनन्यसामान्यं नूनमापत्स्यत।

तदिदं वाङ्मयं संस्कृतप्राकृतादिभेदाद् बहुविधं व्यवतिष्ठते। तत्र संस्कृतवाङ्मयं प्रकृतिः सर्वेषामपरेषां प्राकृतादीनां विकृतयश्च सर्वाणि संस्कृतवाङ्मयादपराणि। तदेतत् संस्कृतवाङ्मयं दैवी वागिति महर्षिभिरन्वाख्यायत। सैषा दैवतसरस्वती सृष्टेरादितः श्रुतिरूपा सर्वविज्ञानशालिनः परमात्मनो गृहीतजन्मा विततार लोकवलये महान्तमेव हि विज्ञानालोकम्। कर्तुरीश्वरस्य भ्रमप्रमादादिदोषराशिपरिशून्यत्वेन समश्नुते सर्वथैव हि सा प्रमाणभूयम्। वेदवाङ्मयं नित्यमित्यभ्युपगच्छतामपि मीमांसातन्त्रपारदृश्वनां तदीयस्य कर्तुरभावात् कर्तृदोषराहित्येन सर्वस्यैव तस्य प्रामाण्यं सोपपत्तिकमेव। सैषा वैदिकसरस्वती क्रमेण लोकव्यवहारेषु प्रचरन्ती क्वचित् क्वचित् परिगृहीतरूपान्तरा स्मृतिपुराणादिरूपं परिजग्राह। तामिमां लौकिकीं भाषां परिभाषन्ते भाषाविदः। तयैव भाषया वेदमुपकर्तुं शिक्षाकल्पव्याकरणादीनि

तन्त्राणि समुदपद्यन्त। अतिजरत्यपि सा वेदनिरूढा वाणी सरसा सालङ्कारध्वनिपदसञ्चारा काव्याकारा नवीनेव परं जहार मनः सुमनसाम्। तत्रादौ वाल्मीकिरादिकविः काव्यमाद्यं रामायणं प्रणिनाय, ततश्चापरे कृष्णद्वैपायनप्रमुखाः प्रणिन्युः प्रेक्षावतामन्तःकरणप्रमोदनानि कल्याणबीजानि भूयांसि महाभारतादिकाव्यरत्नानि। येषामाश्रयणेन नावशिष्यन्ते लेशतोऽप्यधिगन्तव्यार्था लोकानाम्। सकलदेशीयसंस्कृतिविलक्षणा भारतीया संस्कृतिरस्यामेव सुरसरस्वत्यामायतते। एषा शिल्पतत्त्वान्यगणितानि ग्राहयति, सङ्गीतरीतिं परिचाययति, नृत्यकौशलं विबोधयति, नीतिसारं विज्ञापयति, निरवद्यां कामविद्यामुद्द्योतयति, व्यवहारचातुर्यं लम्भयति, औद्धत्यमुद्धृत्य चित्तं सत्यं विनयञ्च प्रापयति, सत्यभूतमध्यात्मतत्त्वं विनिवेद्य सद्य एव महतस्तिमिरसङ्घातादालोकमयं लोकं गमयति, प्रेक्षावदपेक्षितानि चापराण्यपि महान्ति फलानि निर्वर्तयति।

अस्या भाषायाः सुमहदैश्वर्यमवर्तिष्ट प्रभावश्चातितरां सर्वत्र वसुमत्यां—वर्तमानदशायामाङ्गलभाषाया इव सर्वदेशप्रसृतायाः। एषैव सर्वदेशसाधारणी प्राचीने काले समवलम्बनभूता बभूव विभिन्नदेशवास्तव्यानां सत्यपि तत्तद्देशभाषया मिथो मनोभावावबोधनप्रतिकूले स्वस्वदेशभाषावैजात्ये कार्यवशादपेक्षिते मिथो वाग्व्यवहारे। नासीत्तदानीमेतया विना काचिदन्या भाषा सर्वदेशसाधारणी यया भिन्नदेशमधिवसतां मिथो वाग्व्यवहारः सुसम्पद्येत। तदिदं प्रतिपन्नं कुरुक्षेत्रमहासंग्रामादौ समुपनते विभिन्नदेशीयराजादिजनसमवाये। अनया लौकिकालौकिकविविधतत्त्वोपदेशपराणि संख्यातीतानि दर्शनादिशास्त्राणि प्रादुरभूवन्। अनयैव भाषया सन्निबद्धैर्मन्त्रैरनुष्ठितासु वैधयागादिक्रियासु समाहूता देवा हुतं हविरादिकमादातुमुपानमन्। अनयैव धर्माधिकरणादौ राजनीत्यादिप्रयोगाः समजायन्त। अनयैव च ते ते संख्यातीताः शिलालिपिताम्रलेखप्रभृतयः समुदपद्यन्त येषामद्यापि प्रामाण्यमभ्युपेयते भारतवर्षीयराष्ट्रतन्त्रे।

सैषा भारतवर्षीयजनसमवायस्य निखिल-कल्याणजीवातुः सुर-सरस्वती विविधकारणोपनिपातेन विषमूर्छितेव नो चेतयते स्वात्मानम्। कालादिप्रभावेन क्रमशः क्षीणक्षीणैषा न तथा समाद्रियते जनसङ्घेन। का कथा तया परमोत्तम-नवीनवस्तुसृष्टेः, प्राचीनशास्त्राणामखिल-सन्दर्भार्थप्रतिपत्तिरपि हन्त सुदूरापेता। एवं स्थिते कल्याणमय्या भारतीयसंस्कृतेरपि तदालम्बनायाः सुतरामवसादेन सवतः प्रक्षीणकल्याणं भारतवर्षमभ्रश्यत् सुतरामात्मनो हन्त देशान्तरवैलक्षण्यात्।

इमामेव क्रमोपनतां जनपदकल्याणप्रतिकूलां सुरसरस्वतीदुर्गतिं प्रशमयितुं केचनाद्यत्वे मनीषिणः प्राणैः पणैः प्रयतन्ते, येषु सर्वोत्कर्षेण नामतः समुल्लेखमर्हन्ति विद्यावतामग्रेसराः शैशवादेव देव्याः सुरसरस्वत्याः परिचर्यापराः सुधाधवलकीर्तयः कवयः संस्कारकाश्च संस्कृतमय-संख्यातीतग्रन्थानां सम्प्रति वङ्गीय-संस्कृत-शिक्षा-परिषदध्यक्षपदमध्यासीनाः श्रीमन्तो यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीण पि. एइच्. डि. काव्यतीर्थमहाभागाः। ये किल भारते वर्षे पाश्चात्त्यविद्यया सहैव प्राचीनां संस्कृतविद्यामभ्यधिक-प्रयत्नेन समाराध्य विशेषविद्याधिगमाय पाश्चात्त्यदेशं गतास्तत्र सुचिर-मवस्थाय समधिगतोपाधिशेवधयः पाठनादिभिः समासादितप्रचितकीर्तयः स्वदेशे प्रत्यावृत्य प्राच्यविद्यां सुसमृद्धां दशामध्यारोपयितुं प्राच्य-वाणीमन्दिरं नाम सुमहत् प्राच्यविद्याप्रतिष्ठानं सावधानं प्रावर्तयन्! यत्र दर्शनादि-विविधविद्याप्रद्योतमयो निरङ्कशशाङ्कशुक्ल-शीला विशेषतः संस्कृतविद्या-प्रणयिनी मूर्तिमतीव प्रतिभा ब्रेवोर्न महाविद्यालयाध्यक्षा तदीया समगुणा सहधर्मिणी सर्वतः साचिव्यं समनुतिष्ठन्ती 'समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापति'रिति कालिदासकवितार्धं संस्मारयति।

यत्र च प्रायेणान्तरान्तरा प्राच्यविद्यासमुन्नयनसाधनान्यनेकानि कृत्यानि सावधानं समनुष्ठीयन्ते यैरभितः प्रचितिं प्रतिपद्यते गभीरतिमिररूपावरणवारको विचित्रः प्राच्यविद्यालोकः।

श्रीमन्तो यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणमहाभागाः स्वेन महिम्ना कलिकाता प्रेसिडेन्सिमहाविद्यालये संस्कृताध्यापकपदमासाद्य संस्कृतविद्यावितरण-

व्रतेन प्रसिद्धिं लेभिरे। कियन्त कालञ्च कलिकाताराजकीय-संस्कृतमहाविद्यालये समासादिताध्यक्षकृत्यभारास्तत्परिचालनेन प्रसिद्धि-मध्यकार्षुः। तस्मिन् किल काले राजकोषात् त्रिंशत्सहस्रमुद्रासमाहरणेन दरिद्रसंस्कृतविद्यावद्भिरसंख्यानां संस्कृतग्रन्थानां टीकानुवादादिसम्पादन-मेतेषां सुमहत् संस्कृतविद्योन्नयनमार्गे वैशिष्ट्यं परिपुष्णाति।

अथ कियतः कालादनन्तरमद्यत्वे त एते वङ्गीयसंस्कृतशिक्षा-परिषदः प्रधानसचिवपदमध्यासीनाः संस्कृतविद्यामुन्नमयितुं प्राणैः पणैः स्वया सहधर्मिण्या समं सम्यकूतया प्रयतन्ते। तथाहि—संस्कृतशिक्षापरिषदो वार्षिकपरीक्षानिवहं यथानियमं सम्पादयन्ति, अन्तरान्तरा पण्डितसम्मेलनं संसाध्य विशेषविदुषां निबन्धवाचनादि-प्रबन्धेन व्याख्यानादिव्यवस्थापनेन वितर्कावृत्तिप्रभृतिकृत्यकलापेन च संस्कृतविद्याया महतीमभिवृद्धिमनुकूलयन्ति। सुगमार्थ-सुन्दरसंस्कृत-व्याख्यानदाढ्येण प्रेक्षावतामात्मनि महान्तं पक्षपातं साधयन्ति। सरल-मधुरसंस्कृतसङ्गीतसन्तानमारचय्य सभासु तत्परिवेशनेन पारिषदाना-मशेषं सन्तोषं जनयन्ति।

'भारतभास्कर' 'भारतारविन्दं' 'भक्ति-विष्णुप्रियं' 'निष्किञ्चन-यशोधरम्' 'आनन्दराधं' शक्तिसारद'मित्यादीनि प्रख्यातजनप्रिय-वृत्ताश्रयाणि संस्कृतनाटकरत्नानि स्वयं सरलमधुरया संस्कृतभाषया सन्निबध्य स्वदेशे विदेशेषु च पण्डितानां परिषत्सु तथाकाशवाणी-प्रतिष्ठाने तेषां भूयसाऽभिनयेन यथा स्वीयमसीमं शुभ्रं यशः समर्जयन्ति तथैव संस्कृतभाषाया भूयसा प्रचारेण सुरसरस्वत्याः प्रसृतां दुर्गतिमंशतो विधुन्वन्ति। एवं क्रमेण सरलमधुरसंस्कृतभाषा-निबद्धनाटकरत्नानामभिनयेन यथा भवति विविधरसोद्बोधस्तावदबाधं स्वान्ते सामाजिकानां, तथैव भवति प्रतिरोधः संस्कृतभाषा मृता संस्कृतभाषा कठिना संस्कृतभाषा कर्कशेत्यादिविरुद्धबुद्धीनाम्।

एतेषां कविरत्नानां नाटकरत्नेषु महदिदमनन्यसामान्यं वैलक्षण्यं यदेतेषु सत्यपि भाषाया महति सारल्ये नापचितः प्रकृष्टो बन्धः। सत्यपि च प्रकृष्टे

बन्धे नापचितं सारल्यम्। तदेतद् विशेषं दधार पद्यनिकुरम्बेषु। सन्ति तदीयनाटकरत्नेषु सन्तः पदे पदे नीत्युपदेशाः ये नाम सुमहदुपकुर्वन्ति सर्वसामाजिकानाम्। नास्ति तेष्वकाण्डे प्रथनादिकमपि, येन सम्पद्यते रसस्य विच्छेदः। तत्र तत्र वङ्गभाषाप्रचलितानां केषाञ्चन शब्द-विशेषाणां संस्कृतविभक्तियोजनया नाटकेषु विनियोगोऽपि नास्माक-मतिमात्रामप्रीतिमावहति, तत्तच्छब्दपरिहारेण तदर्थबोधनाय स्वकल्पित-शब्दान्तरविनियोगे तत्तदर्थावगतिविप्लवसम्भवात्।

तदेतत् सवमपराण्यपि प्रसङ्गायातानि रूपकसम्बन्धिप्रशस्तवस्तूनि सम्प्रति प्रकाशमानं तदीयं शक्तिसारदं नाम नाटकरत्नमधिकृत्य समुपपादयितुमिच्छामः।

शक्तिसारदे नाटके नायको भगवान् श्रीरामकृष्णः नायिका च तदीया पत्नी श्रीसारदामणिः। श्रीरामकृष्णो यदा दक्षिणेश्वरधाम्नि श्रीरासमणि-कालिकामन्दिरे मातुः कालिकायाः पूजाकारिपदमध्यास्त, तदा विवाहात् परं पित्रा श्रीरामचन्द्रमुखोपाध्यायेन साकं सारदा पतिसमीपमागता। तदेवास्याः श्रीरामकृष्णेन समं यौवनावस्थायां प्रथमं सम्मेलनम्। तत एव नाटकस्यास्य समारम्भः। कण्ठक्षतरोगग्रस्तस्य श्रीरामकृष्णस्य मृदादि-निर्मितजडदेहपतनसम्भावनोक्तिमाकर्ण्य पर्याकुलायाः सारदायाः परि-सान्त्वन एव चास्य परिसमाप्तिः। एतदन्तरालगतानि कानिचित् प्रसिद्धवृत्तानि विवृण्वता कविना नाटकेऽस्मिन् पञ्चाङ्काः समुपन्यस्ताः।

तत्र प्रथमाङ्के पूर्वसाक्षात्कारानन्तरं चतुर्षु वर्षेषु व्यतीतेषूनविंश-वर्षवयोऽवस्थामनुभवन्त्याः सारदायाः श्रीरामकृष्णेन पुनः साक्षात्कारः, सामान्यरूपेण संवादश्च। तत्र पतिव्रताया रमण्याः प्रकृतिमधिकृत्य रामचन्द्रमुखोपाध्यायमुखेन सूक्तं खलु कविना—

हृद्यस्य पत्युः सविधे वसन्ती यं हर्षमाप्नोति तृणस्य गेहे।
हर्षं तथाभूतमुपैति साध्वी नारी न सौधेऽपि विधाय वासम्॥

अत्र यथा प्रसादगुणस्तथैव महतः पतिव्रताधर्मस्य स्वरूपाभिव्यञ्ज-नान्महार्थतापि। किञ्च यथायं प्रत्यक्षतया पतिव्रताधर्मप्रकृतिवाद-

स्तथैव परोक्षतया पतिव्रतानामुपदेशोऽपि, यथा पत्या साकं तृणगृहमधि-वसन्त्यापि पतिव्रतया पतिशून्यसौधनिवासापेक्षया सुखमनुभवितव्यमिति। अत्र च नापचितः प्रसादगुणोचितो ललितबन्धोऽपि।

तदनन्तरं सारदामणिमुखेन दम्पत्योः परस्परमनुकूलचारित्वं तस्यैव च भुवि सुखाकरत्वं प्रत्याययितुमाह कविः—

पतिर्न पाणिग्रहमात्रतो भवेज्जाया न जायेत च सप्तभिः पदैः।
परस्परं यावनुकूलचारिणौ तौ दम्पती तौ च सुखाकरौ भुवि॥

अत्रापि तथैव प्रसादो गभीरार्थता परोक्षतया विध्यर्थपरता च।

भगवान् श्रीरामकृष्णो जागतं सर्वं वस्तु मातुः कालिकाया इच्छाधीनं मन्यते। क्वापि स्वातन्त्र्यं नाभिमन्यते। इदमेवास्य भगवतः शीलवैलक्षण्यम्। तदेव प्रतिपादयितुं तन्मुखेनैवाह द्वितीय-दृश्ये कविः —

इच्छामयी मम यदिच्छति मुक्तकेशी
व्यक्तं तदेव घटते सततं जगत्याम्।
का वा कथा तनुभृतः कुधियस्तदीया-
मीशोऽपि न प्रभवति प्रतिहन्तुमिच्छाम्॥

अनेन किल प्रसन्नपदेन भक्तिरसाश्रितेन पद्येन कस्य वा न प्रसीदत्यन्त-रात्मा, कस्य वा न प्रतिभासते चेतसि रामकृष्णस्यैकान्ततो निर्भरो मातरि मुक्तकेश्याम्।

तत्र द्वितीयाङ्के युवतिं सारदां षोडशीं देवीं परिकल्प्य तत्रैव तस्याः पूजा। अयमपूर्वो विशेषः श्रीरामकृष्णचरितस्य। यैव पत्नी कामकलानुशीलनस्थली साधारणजनानां सैव देवीत्वेन तथा मातृत्वेन कल्पयित्वा पूज्यत इत्यहो जगद्विलक्षणमेव शीलवैजात्यम्। तादृशीमेव धारणामस्यान्तःकरणस्य तन्मुखेनैवाह कविः—

येयं सृष्टिलयस्थितिप्रणयिनी काली करालानना
या चेदं कृपया शरीरमसृजत् सर्वार्थसंसाधनम्।

सा मे मन्दिरवासिनी 'नहवतंस्था चापि मे यादृशी
त्वं तादृश्यसि लेशतोऽपि न ततो भिन्नेति मन्ये ध्रुवम् ॥

तृतीयाङ्के श्रीरामकृष्णभागिनेयस्य हृदयस्य परुषभाषणादिभिर्मात्रा सह दक्षिणेश्वरं परित्यक्तवत्याः पुनर् हृदयस्य स्वकर्मणो निष्काशनानन्तरं दक्षिणेश्वरागमनावसरे स्वजनपरिभ्रष्टाया दस्युहस्ते पतनं 'पितः! अहं तव कन्या सारदे'त्याद्युक्तिभिरकस्माद् भावान्तरं समुपगतस्य दस्योः साहाय्येन तस्या दक्षिणेश्वरगमनप्रबन्धः दस्योश्च चिरन्तन-नारक-वृत्तिपरिहारो वर्णितः। तेनालौकिकः कोऽपि प्रभावः सूचितः कविना सारदायाः।

चतुर्थाङ्के स्वभावपरुषेण हृदयेन रामकृष्णभागिनेयेन समं रामकृष्ण-मातुश्चन्द्रमणेः संवादमुखेन तस्याः सारदाया उपरि परमश्रद्धाविचित्रः स्नेहः सम्यगभिव्यक्तिं नीतः कविना हृदयं प्रति चन्द्रमणिवचनेनैव। यदुक्तं—पुण्यतोया जाह्नव्यपि सारदाया हस्तं गृहीत्वा नृत्यन्ती जगन्मङ्गलाय समुद्रसङ्गमाभिमुखं प्रवहति। अपि च रे दुर्बुद्धे!

यदि भवति सुतो मे रामकृष्णात्ममूर्ति-
स्तदियमपि हि सीताराधिकायुग्मरूपा।
भवति च भवसिन्धौ मातुलस्ते तरिश्चेद्
विगणय तनयां मे सारदां कर्णधाराम्।

भगवतो रामकृष्णस्यापि सारदामणौ महाशक्तिरूपायाममितः प्रणयो महैश्वर्यबुद्धिश्चाभिव्यज्येते कविनिबद्धेन रामकृष्णवचनेन, यथा—
'हृदय! शृणु सावधानम्—

मां तुच्छीकृत्य यत् किञ्चिद् भाषसे तत् सहे वरम्।
एनामुद्दिश्य परुषं सहिष्ये भाषितं न ते।

अपि च शृणु रे मूढ!

य इह वसति देवः शाश्वतो मे हृदन्तः
स यदि भवति रुष्टः स्यादपि प्राणरक्षा।

स्तथैव परोक्षतया पतिव्रतानामुपदेशोऽपि, यथा पत्या साकं तृणगृहमधिवसन्त्यापि पतिव्रतया पतिशून्यसौधनिवासापेक्षया सुखमनुभवितव्यमिति। अत्र च नापचितः प्रसादगुणोचितो ललितबन्धोऽपि।

तदनन्तरं सारदामणिमुखेन दम्पत्योः परस्परमनुकूलचारित्वं तस्यैव च भुवि सुखाकरत्वं प्रत्याययितुमाह कविः—

पतिर्न पाणिग्रहमात्रतो भवेज्जाया न जायेत च सप्तभिः पदैः।
परस्परं यावनुकूलचारिणौ तौ दम्पती तौ च सुखाकरौ भुवि॥

अत्रापि तथैव प्रसादो गभीरार्थता परोक्षतया विध्यर्थपरता च।

भगवान् श्रीरामकृष्णो जागतं सर्वं वस्तु मातुः कालिकाया इच्छाधीनं मन्यते। क्वापि स्वातन्त्र्यं नाभिमन्यते। इदमेवास्य भगवतः शीलवैलक्षण्यम्। तदेव प्रतिपादयितुं तन्मुखेनैवाह द्वितीयदृश्ये कविः —

इच्छामयी मम यदिच्छति मुक्तकेशी
व्यक्तं तदेव घटते सततं जगत्याम्।
का वा कथा तनुभृतः कुधियस्तदीया-
मीशोऽपि न प्रभवति प्रतिहन्तुमिच्छाम्॥

अनेन किल प्रसन्नपदेन भक्तिरसाश्रितेन पद्येन कस्य वा न प्रसीदत्यन्तरात्मा, कस्य वा न प्रतिभासते चेतसि रामकृष्णस्यैकान्ततो निर्भरो मातरि मुक्तकेश्याम्।

तत्र द्वितीयाङ्के युवतिं सारदां षोडशीं देवीं परिकल्प्य तत्रैव तस्याः पूजा। अयमपूर्वो विशेषः श्रीरामकृष्णचरितस्य। यैव पत्नी कामकलानुशीलनस्थली साधारणजनानां सैव देवीत्वेन तथा मातृत्वेन कल्पयित्वा पूज्यत इत्यहो जगद्विलक्षणमेव शीलवैजात्यम्। तादृशीमेव धारणामस्यान्तःकरणस्य तन्मुखेनैवाह कविः—

येयं सृष्टिलयस्थितिप्रणयिनी काली करालानना
या चेदं कृपया शरीरमसृजत् सर्वार्थसंसाधनम्।

सा मे मन्दिरवासिनी 'नहवत'स्था चापि मे यादृशी
त्वं तादृश्यसि लेशतोऽपि न ततो भिन्नेति मन्ये ध्रुवम् ॥

तृतीयाङ्के श्रीरामकृष्णभागिनेयस्य हृदयस्य परुषभाषणादिभिर्मात्रा सह दक्षिणेश्वरं परित्यक्तवत्याः पुनर् हृदयस्य स्वकर्मणो निष्काशनानन्तरं दक्षिणेश्वरागमनावसरे स्वजनपरिभ्रष्टाया दस्युहस्ते पतनं 'पितः! अहं तव कन्या सारदे'त्याद्युक्तिभिरकस्माद् भावान्तरं समुपगतस्य दस्योः साहायकेन तस्या दक्षिणेश्वरगमनप्रबन्धः दस्योश्च चिरन्तन-नारक-वृत्तिपरिहारो वर्णितः। तेनालौकिकः कोऽपि प्रभावः सूचितः कविना सारदायाः।

चतुर्थाङ्के स्वभावपरुषेण हृदयेन रामकृष्णभागिनेयेन समं रामकृष्ण-मातुश्चन्द्रमणेः संवादमुखेन तस्याः सारदाया उपरि परमश्रद्धाविचित्रः स्नेहः सम्यगभिव्यक्तिं नीतः कविना हृदयं प्रति चन्द्रमणिवचनेनैव। यदुक्तं—पुण्यतोया जाह्नव्यपि सारदाया हस्तं गृहीत्वा नृत्यन्ती जगन्मङ्गलाय समुद्रसङ्गमाभिमुखं प्रवहति। अपि च रे दुर्बुद्धे!

यदि भवति सुतो मे रामकृष्णात्ममूर्ति-
स्तदियमपि हि सीताराधिकायुग्मरूपा।
भवति च भवसिन्धौ मातुलस्ते तरिश्चेद्
विगणय तनयां मे सारदां कर्णधाराम्।

भगवतो रामकृष्णस्यापि सारदामणौ महाशक्तिरूपायाममितः प्रणयो महैश्वर्यबुद्धिश्चाभिव्यज्येते कविनिबद्धेन रामकृष्णवचनेन, यथा—'हृदय! शृणु सावधानम्—

मां तुच्छीकृत्य यत् किञ्चिद् भाषसे तत् सहे वरम्।
एनामुद्दिश्य परुषं सहिष्ये भाषितं न ते।

अपि च शृणु रे मूढ!

य इह वसति देवः शाश्वतो मे हृदन्तः
स यदि भवति रुष्टः स्यादपि प्राणरक्षा।

दृग्अधिष्ठयमुष्या राजमाने तु रुष्टे
न हरिहरविरिञ्चास्ते करिष्यन्ति रक्षाम् ॥
तत् सावधानो भव परं सावधानो भव ।

अत्र प्रथमश्लोकेन श्रीरामकृष्णस्य सारदायां महान् प्रणयः, द्वितीयश्लोकेन तस्याः सुमहदैश्वर्यं प्रतीतिगोचरतां याति ।

कामज-संसारसुखमार्गादतिदूरे वर्तमानाया दीनान्नदानादिपवित्र-गृहकर्मभिरेव सारदायाः परमकृतकृत्यताविज्ञानमिति तद्वचनेनैव प्रतिपादयता कविना लोकातिशायि महत्त्वमस्या अभिव्यञ्जितम् , यथा—

ददत्या दीनेभ्यः परिकृशतनुभ्योऽन्ननिचयं
जनन्यास्तन्वत्यास्तव च परिचर्यामनुदिनम् ।
चरन्त्याः साहाय्यं पतिचरितधर्मे च विमले
श्रमो यो यो मातः स स खलु तपस्या मम परा ॥

श्रीरामकृष्णस्य चरिते मातृभक्तेः स्थानमतितुङ्गं, या किल जगदम्बा-भक्तिरूपेण परिणता तस्य परमां सिद्धिं समिद्धाञ्चक्रे । कविना बहुत्रैव तस्याः सूचना कृता । चतुर्थाङ्कावसानेऽपि 'यत् सत्यं मातुः का वा गरीयसी ? मातृचरणमेव सर्वतीर्थस्थानेभ्यो गरिष्ठम् । मातृचरणमेव श्रेष्ठः साधनविषयः । जननि ! तव सेवैव जगज्जनन्या आराधना, त्वमेवावयोः परमा गति'रिति सन्दर्भमुपनिबध्य स्पष्टं तथाभूताया मातृभक्तेः प्रकाशः कृतः । पञ्चमाङ्के विष्कम्भकवृत्तं विशेषतोऽनपेक्षितमपि कौतुक-प्रकटनमात्रमभिप्रेत्य निबद्धमिति मन्ये । तत्रापि तात्कालिकावस्थाविशेष-प्रकटने कवेर्वैशिष्ट्यं प्रतिभाति ।

पञ्चमाङ्के प्रथम-दृश्ये लक्ष्मीनारायणेन वणिजा दशसहस्रमुद्रा-ग्रहणार्थं प्रार्थितयोः श्रीसारदामणि-श्रीरामकृष्णयोः सहेलं तत्परित्यागस्य निबन्धनात् तयोरुभयोरेव महती त्यागशक्तिः प्रकटिता ।

अस्य हि नाटकस्य पञ्चमाङ्कगतं द्वितीयं दृश्यमत्यपूर्वं यत्र प्रथमत एव पदमाधुर्येणार्थगौरवेण चातिप्रशस्तमुपन्यस्तं कविना खल्वपूर्वं मातृ-सङ्गीतम् । तद्धि प्रगीयमानं नूनमाप्लावयति गगनपवनादिकं सर्वमेव

परमपीयूषरसप्रवाहेण, सन्तर्पयति चान्तःकरणं शैलसारपरुषचेतसामपि परितः शरीरवताम्।

अथादितः प्रभृत्यन्तपर्यन्तमेव दृश्यस्यास्य श्रीरामकृष्णे भक्तिमतां केशवचन्द्रादीनां प्रश्न-सन्तानस्योत्तरदानप्रसङ्गेन तदुक्तानामपूर्ववेदान्त-तत्त्वादीनामुपनिवेशः सम्पादितः कविना। येन सम्यगुपपद्यते भगवतः श्रीरामकृष्णस्य सर्वधर्मसमन्वयादिदेशिकत्वरूपं सुमहद् वैलक्षण्यम्। तत्र प्रधानप्रमाणविधया पुरःसरी रामकृष्णवैखरी शक्या समुप-स्थापयितुम्। यथा—'ब्रह्म तस्य शक्तिश्चाभिन्ने एव। यथा अग्नेर्दाहिका शक्तिः, सूर्यस्य प्रभा, दुग्धस्य धवलता च। यद् वाङ्मनसयोरतीतं निर्गुणं निष्क्रियं तदेव ब्रह्म। यदा तदेव ब्रह्म सृष्टिस्थितिलयकार्याणि संघटयति तदा तदाद्या शक्तिरिति कथ्यते'। अपि च 'तस्यैवाद्वितीयस्य वस्तुनो लाभार्थं बहव उपाया वर्तन्ते। फलतः यावत्संख्यकानि मतानि तावत्संख्यकाः पन्थान इति।' सन्ति चैतादृशा बहव एवाध्यात्मतत्त्वोप-देशाः पञ्चमाङ्कद्वितीय-दृश्ये, यैरिदं दृश्यं प्रकृतनाट्यदृश्येषु मूर्धन्यतामविन्दत। निखिल-दर्शनादितत्त्वविचारेण समुद्गतया समन्वय-बुद्ध्या श्रीरामकृष्णस्य मातृभावेनैकेन साधनानिष्ठत्वमेव तदीय-चरितस्य महान् विशेषः। स सम्यगुपपादितः कविना पञ्चमाङ्क-द्वितीय-दृश्य एव श्रीरामकृष्णदेवस्य 'अयमेव मातृभावः सर्वसाधनस्य परमा चरमा च कथा। त्वं जननी अहं तव सन्तानः; अतोऽधिकं गभीरतत्त्वं किमपि नास्ति। पश्य,—

> किमिह मधुरमास्ते मातृनाम्नो धरायां
> किमिह च कमनीयं वर्तते मातृचित्तात्।
> किमिह भवति शीतं मातुरङ्कादशङ्कात्
> किमिह कलुषमुक्तं मातुरङ्घ्रिद्वयाद्वा।

अत एव मम भावो मातृभावः, मम साधनं मातृसाधनम्, मम सिद्धिर्मातृ-सिद्धिः' इति वचनप्रपञ्चेन।

अथ तृतीये दृश्ये कण्ठक्षतरोगक्लिष्टस्य श्रीरामकृष्णस्य स्वीयदेहत्याग-

वार्त्तासमुल्लेखेन वक्तव्यं गतायाः सारदायाः सान्त्वनावाक्यादिकमुच्चार्य तस्या विश्वजननीभावाद्याशिषा समभिनन्दनादिसमुपन्यासेन नाटकस्यास्य परिसमाप्तिः कृता कविकुञ्जरेण।

ईदृशस्य किल नाटकस्य प्रयोगेण तथा प्रचारेण यथा लोकोत्तरमहाजनचरितपरिचयाच्चरितपरिशुद्धिः सम्पद्यते लोकानाम्, तथैवातिसुगम सुमधुर-पदसम्भारादिसमुपस्कृताया रचनायाः समुपलम्भेन सुरसरस्वत्या दुरूहत्वादिबोधविलोपादुपजायते निराबाधा कल्याणी प्रवृत्तिस्तस्याम्। कालश्चायं नितरामुपयुक्तस्तादृशनाटकानां निबन्धनस्य प्रयोगस्य तथा भूयसः परितः प्रचारस्य। तत् कालोपयुक्त-मिदं सर्वमैकान्तिकेन चेतसा समनुतिष्ठन्तः श्रीमन्तो यतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणमहाभागास्तदीय-निखिलकृत्यानुकूलया मूर्तिमत्येव सरस्वत्या पत्न्या श्रीमत्या रमादेव्या सहिताः सकलशुभाशीर्भिरभिनन्द्यन्ते। तत्र ते स्वया सहधर्मिण्या सहिताः कालानुरूपसंस्कृतसमृद्धिसम्पादनव्रता विविधकृत्यकदम्बकेन निरामयशरीरमकुण्ठशक्तिकञ्च परितः सुरसरस्वत्याः सुमहतीं समृद्धिं विधेयासुरिति शम्।

(महामहोपाध्याय) श्रीकालीपदतर्काचार्यस्य

FOREWORD

The Great Poet Dandin has rightly said that the entire world would have been plunged into darkness, if there were no Light of Language. This is, indeed, a very reasonable statement. For, language is the only means of Communion between man and man.

Now, there are many languages in the world. One of these is Sanskrit, called by our sages 'a Divine Lanuage' Right from the beginning of Creation, this Divine Language is imparting knowledge to all, in the form of Scriptures.

In fact, Sanskrit is the vehicle of the entire Culture and Civilization of India. In Sanskrit we have, Literature, Ethics, Arts, Music, Dancing, Law and what not. It removes vain pride and makes for Truth and Modesty and Spirituality, leading all from darkness to light.

Once, Sanskrit was a very rich and honoured language, like English. It was the medium of communication amongst the different people of India. In Sanskrit, there are many works of empirical and non-empirical subjects.

But unfortunately this Divine Language, the cause of all auspiciousness, has now fallen into disgrace. No one loves and respects it, as before. Many are unable to understand Sanskrit works. The Culture of India, which so long flourished on the prop of Sanskrit, is now in jeopardy and Indians have, thus, lost their own originality and speciality.

But fortunately some scholars are now trying their utmost to revive Sanskrit Learning. Amongst these, the greatest is the great scholar Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri, who from early childhood has devoted himself to the cause of Sanskrit Learning. He has earned fame as the

Editor of many Sanskrit Works, as well as an original Poet and Dramatist. At present, he is the Secretary of the West Bengal Government Vangiya Sanskrit Parishat. He is well-versed in both Occidental and Oriental Learning and has obtained the Ph. D. Degree of London University. He has established an Institute of Oriental Learning called "Prachya-Vani-Mandira". His help in all these matters is his deserving wife Dr. Roma Chaudhuri, Principal, Govt. Lady Brabourne College, Calcutta, who is a scholar of Philosophy and various other subjects, a lover of Sanskrit Learning, a possessor of merits and spotless in character, like the moon.

This Institute is doing such things as would remove the darkness of Ignorance.

Dr. Jatindra Bimal was the Professor of Presidency College and taught many students there. Then, for sometime, he was the Principal of Govt. Sanskrit College, Calcutta and earned great fame for his administration. During that period, he obtained Govt. sanction for Rs. 30,000/—for Refugee Pandits and had many 'Tīkās' of Sanskrit works composed by them.

Now, he is the Secretary of the "Vaṅgiya Samskrita Siksha Parishat", Government of the West Bengal. He, with his wife, is trying his utmost for the advancement of Sanskrit Learning. Thus, he is conducting very well the Annual Govt. Sanskrit Examinations ; calling occasional Meetings of Paṇḍits where learned speeches are delivered, discussions held, and articles read ; and arranging Debates and the like. In all such ways, he is greatly improving Sanskrit Learning. His simple and beautiful Sanskrit speeches have captured the hearts of all scholars. He has composed a large number of simple and sweet Sanskrit Songs, and such Sanskrit Song-recitals also, by celebrated artists, in Meetings are greatly appreciated by all.

His Sanskrit Dramas, like "Bhārata-Bhāskaram" ("The

Sun of India" on the luminous life of Ravīndranātha), "Bhārata-Hṛdaya-Aravindam" (The Heart-Lotus of India" on the holy life of Śrī Aravinda), "Prīti-Viṣṇupriyam" "Bhakti-Viṣṇupriyam" (on the earlier and later parts of the holy life of "Śrī Viṣṇupriyā Devī"), "Niṣkiñcana-Yaśodharam" (on the holy life of Yaśodharā-Gopā), "Ānanda-Rādham" (on the holy life of Śrī Rādhā), "Mahāprabhu-Haridāsam" (on the life of Śrī Haridāsa), "Mahimayama-Bhāratam" (on the Glory of India), "Dīnadāsa-Raghunātham" (on the life of the great Vaiṣṇava Devotee Raghunātha Dāsa Gosvāmin), and the like, are indeed gems of Sanskrit Learning, and composed in very simple and sweet Sanskrit language

These Dramas have been staged many times in Bengal and outside, as well as broadcast from the Calcutta Centre of the All-India Radio. All these have served a double purpose. On the one hand, these have spread the fame of Dr. Chaudhuri far and wide ; on the other, done much for the propagation of Sanskrit Learning. Again, such a staging of such gems of Sanskrit Dramas, composed in a simple and sweet Sanskrit Language, enables all, on the one hand, to enjoy various 'Rasas' freely ; and on the other, gives a death-blow to the view that Sanskrit is a dead, difficult, harsh language.

The speciality of these gems of Sanskrit Drama of this gem of a poet is that, although their language is very simple, yet dramatic excellence has not suffered a bit for it ; and although the dramatic excellence is very high, the simplicity of language, has not suffered a bit for it. Here some non-Sanskrit words (like "Seja-Babu") have been used, but very aptly, and better substitutes cannot be imagined.

Now, amongst all these gems of Sanskrit Dramas, I shall say a few words regarding his Sanskrit Drama "Śakti-Sāradam," just going to be published.

In this Drama "Śakti-Sāradam" the hero is Śrī Rāma-

kṛṣṇa, and heroine, his wife, Śrī Sāradāmaṇi. When Śrī Rāmakṛṣṇa has been working as the "Pujāri" at Śrī-Kālikā-Mandira at Dakṣineswar, then Mother Sāradā returns to him, with her father,—this being their first meeting after Sāradā has grown up. The Drama starts from here, and ends with the scene where Śrí Rāmakṛṣṇa, is about to leave his mortal coils. In between, the poet has included many important events of their lives. The Drama consists of Five Aṅkas or Acts (a total of Ten Dṛśyas or Scenes).

In the First Act, a meeting takes place between Śrī Rāmakṛṣṇa and Śrī Sāradā, after four years. Here there is a beautiful verse regarding chaste women, put in the mouth of Śrí Rāmacandra Mukhopādhyāya, Śri Sāradā's father :—

हृद्यस्य पत्युः सविधे वसन्ती
हर्षं यमाप्नोति तृणस्य गेहे ।
हर्षं तथाभूतमुपैति साध्वी
नारी न सौधेऽपि विधाय वासम् ॥

This verse is an excellent one, both from the point of view of sweetness of language and depth of sentiments.

There is another beautiful verse regarding conjugal Unity, put in the mouth of Śrī Sāradā :—

पति र्न पाणिग्रहमात्रतो भवे-
ज्जाया न जायेत च सप्तभिः पदैः ।
परस्परं यावनुकूलचारिणौ
तौ दम्पती तौ च सुखाकरौ भुवि ॥

Here also we find the same qualities of sweetness of expression and depth of meaning, as well as underlying ethical sentiment.

Śrī Rāmakṛṣṇa depended wholly on Mother Kālikā—he gave up his own separate individuality or independence.

In the second scene, the poet has put the following verse in the mouth of Śrī Rāmakṛṣṇa to prove it :—

इच्छामयी मम यदिच्छति मुक्तकेशी
व्यक्तं तदेव घटते सततं जगत्याम् ।
का वा कथा तनुभृतः कुधियस्तदीया-
मीशोऽपि न प्रभवति प्रतिहन्तुमिच्छाम् ॥

Who is not pleased, who fails to realise Śri Rāmakṛṣṇa's total dependence on the Mother by this verse, composed in a sweet and simple language and permeated with the sentiment of Devotion (Bhakti-Rasa) ?

In the Second Act, we find Soḍaśi-Pūja of Śri Sārada by Śrī Rāmakṛṣṇa. This was the wonderful speciality of Śrī Rāmakṛṣṇa's life that he took his own wife to be his mother, and worshipped her as such. The poet has expressed his sentiments in the form of a verse, put into his month :—

येयं सृष्टिलयस्थितिप्रणयिनी काली करालानना
या चेदं कृपया शरीरमसृजत् सर्वार्थसंसाधनम् ।
सा मे मन्दिरवासिनी 'नहबत'स्था चापि मे यादृशी
त्वं तादृश्यसि लेशतोऽपि न ततो भिन्नेति मन्ये ध्रुवम् ॥

In the Third Act, we find the famous incident of the rogue 'Kalu Bāgdi' who took her to be his daughter, when she called him her father.

In the Fourth Act, we find Hṛdaya, Śri Rāmakṛṣṇa's nephew, villifying Śri Sārada ; and Candramaṇi, Śrī Rāmakṛṣṇa's Mother, speaking very highly of her. Compare the following :—

"पुण्यतोया जाह्नव्यपि सारदाया हस्तं गृहीत्वा जगन्मङ्गलाय समुद्र-सङ्गमाभिमुखं प्रवहति । अपि च रे दुर्बुद्धे !

यदि भवति सुतो मे रामकृष्णात्ममूर्ति-
स्तदियमपि हि सीताराधिका-युग्मरूपा ।

भवति च भवसिन्धौ मातुलस्ते तरिश्चेद्
विगणय तनयां मे सारदां कर्णधाराम् ॥

Śrī Rāmakṛṣṇa, too, refers to Śrī Sāradā as 'Mahā-Śakti'. We quote the poet :—

"हृदय ! शृणु सावधानम्—
मां तुच्छीकृत्य यत् किञ्चिद् भाषसे तत् सहे वरम् ।
एनामुद्दिश्य परुषं सहिष्ये भाषितं न ते ॥

अपि च शृणु रे मूढ !

य इह वसति देवः शाश्वतो मे हृदन्तः
स यदि भवति रुष्टः स्यादपि प्राणरक्षा ।
अधिहृदयममुष्या राजमाने तु रुष्टे
न हरिहरविरिञ्चास्ते करिष्यन्ति रक्षाम् ॥

तत् सावधानो भव, परं सावधानो भव ।"

The first verse brings to light Śrī Rāmakṛṣṇa's great love for Śrī Sāradā ; the second, her great Glory.

The poet has referred to Śrī Sāradā's infinite, spiritual glory thus—to quote the poet, again :—

ददत्या दीनेभ्यः परिकृशतनुभ्योऽन्ननिचयं
जनन्यास्तन्वत्यास्तव च परिचर्यामनुदिनम् ।
चरन्त्याः साहाय्यं पतिचरितधर्मं च विमले
श्रमो यो यो मातः स स खलु तपस्या मम परा ॥

Devotion to the Mother constitutes the very core of Śrī Rāmakṛṣṇa's Philosophy of Life. The poet has beautifully referred to it in many places. Compare :—

'यत् सत्यं मातुः का वा गरीयसी ? मातृचरणमेव सर्वतीर्थस्थानेभ्यो गरिष्ठम् । मातृचरणमेव श्रेष्ठः साधनविषयः । जननि ! तव सेवैव जगज्जनन्या आराधना ; त्वमेवावयोः परमा गतिः' ।

In the Fifth Act, in the First Scene, Lakṣmī Nārāyaṇa offers ten thousand Rupees to Śrī Rāmakṛṣṇa, but he refuses to accept it and similarly, does the Mother.

The Second Scene of the Fifth Act of this Drama is a wonderful one. First, here we find an Ode to the Mother which is very sweet in language and profound in meaning. This holy song echoes in the sky and the air, filling the same with 'Amṛta-Rasa-Pravāha' or a flow of Nectarine Juice ; melts even stone-like hard hearts. Here, from the beginning to the end, the main tenets of Śri Rāmakṛṣṇa's Philosophy of life have been beautifully stated by the poet, through the instructions imparted by Śrī Rāmakṛṣṇa to Keshab Chandra Sen and others :—

'ब्रह्म तस्य शक्तिश्चाभिन्ने एव। यथा अग्नेर्दाहिका शक्तिः, सूर्यस्य च प्रभा, दुग्धस्य धवलता च। यद् वाङ्मनसयोरतीतं निर्गुणं निष्क्रियं तदेव ब्रह्म। यदा तदेव ब्रह्म सृष्टिस्थितिलयकार्याणि संघटयति तदा तदाद्या शक्तिरिति कथ्यते।'

The quintessence of his Philosophy is Devotion to the Mother. How beautifully does our poet refer to it :—

"अयमेव मातृभावः सर्वसाधनस्य परमा चरमा च कथा। त्वं जननी अहं तव सन्तानः, अतोऽधिकं गभीरतत्त्वं किमपि नास्ति। पश्य,

किमिह मधुरमास्ते मातृनाम्नो धरायां
किमिह च कमनीयं वर्तते मातृचित्तात्।
किमिह भवति शीतं मातुरङ्कादशङ्कात्
किमिह कलुषमुक्तं मातुरङ्घ्रिद्वयाद्वा॥

अत एव मम भावो मातृभावः, मम साधनं मातृसाधनं मम सिद्धिर्मातृसिद्धिः।"

In the Third Scene, Śrī Rāmakṛṣṇa about to leave his mortal coils, consoles Śrī Sāradā and makes her responsible for carrying on his vow of life. Here the great poet brings his Drama to a close.

Just as such Dramas are very helpful in bringing before all, the holy lives of great saints and seers, so on

account of their intelligible language, they remove the wrong impression that Sanskrit is a difficult language. This is high time that such Dramas should be composed and staged for the good of all, all around. Hence Dr. Jatindra Bimal, doing whatever is necessary in these respects, and his learned wife Dr. Roma—who is Sarasvatī Incarnate—are being blessed and congratulated by all. These two are doing whatever is necessary for the advancement of Sanskrit Learning by various kinds of activities and have devoted their whole lives to its cause.

May they live long in health and happiness, and with undiminished vigour make for the prosperity of this 'Language of God.'

KALIPADA TARKACHARYA

(Mahāmahopādhyāya Kālīpada Tarkāchārya; formerly, Head of the Oriental Dept. and now Research Professor of Govt. Sanskrit College, Calcutta ; Holder of Certificate of Honour of the Govt. of India).

Synopsis of the Sakti-Saradam

NANDI OR BENEDICTORY SONG

Obeisance to Mother Sāradā, the only aim of whose life is to work for the good of her children, Who is the combined full form of Śrī Sīta, Rādhā and Viṣṇupriyā and brings about supreme auspiciousness in all her incarnated forms.

Prastavana

Sūtradhāra and Naṭī

Sūtradhāra explains to the Naṭī as to how the Almighty God, with His Śakti, incarnates Himself on earth, whenever necessary. Modesty, he further points out, is the best ornament of women; and Śrī Sāradāmaṇi is the living example of this.

ACT I—Scene I.

Place :—Kālī Temple at Dakṣiṇeśvara. Śri Rāmakṛṣṇa's room. *Time* :—Night.

Śri Rāmakrṣṇa, Rāma Candra Mukherjee, Śrī Sāradāmaṇi.

Sri Rāmakṛṣṇa meditating on Mother Bhavatāriṇī soulfully sings in praise of Devī Kālikā. He feels very happy, as he smells a good augury all around.

At that time, Śrī Sāradāmaṇi arrives there, escorted by her father Śrī Rāma Candra Mukherjee. Śri Rāma Candra Mukherjee puts his fever-stricken daughter in the hands of his son-in-law, and returns home.

Very much concerned at Śrī Sāradāmaṇi's illness, Śrī Rāmakṛṣṇa arranges for her stay in his room.

Perturbed at many ugly rumours regarding Śrī Rāmakṛṣṇa, Śrī Sāradāmaṇi has come in great haste to her husband's place. In this way, a blessed re-union between husband and wife takes place after four long years.

ACT I—Scene II.

Place and time as above.

Śrī Rāmakṛṣṇa and Śrī Sāradāmaṇi

Śrī Sāradāmaṇi, on a very natural query from Śrī Rāmakṛṣṇa, assures him that she has not come to detract her husband away from the path of spiritualism, but only to help him in the same. Śrī Rāmakṛṣṇa, in his turn, declares solemnly that he looks upon Śrī Sāradāmaṇi as the Universal Mother Herself. In this way, the Divine Couple start a new wonderful, conjugal life for the good of mankind

ACT II.—Scene I.

Sāradāmaṇi, her mother-in-law Candramaṇi and Rāmakṛṣṇa.

Mother Candramaṇi anxiously enquires of Sāradāmaṇi why Śrī Rāmakṛṣṇa is so late in returning from Kālī Temple. Candramaṇi blesses her daughter-in-law and Śrī Rāmakṛṣṇa returns for Phalahāriṇī Kālī Pūjā.

ACT II.—Scene II.

Place :—Kāli Temple at Dakṣineśwar. *Time* :—Night of Phalahāriṇi Kāli-Pūjā. A new-moon night in the month of Jaiṣṭha.

Śrī Saradāmaṇi, Śri Rāmakṛṣṇa.

On the supremely auspicious night of Phalahāriṇī Kalī-Pūjā, Śrī Rāmakṛṣṇa worships Śrī Sāradāmaṇi as the living symbol of Ādyā-Śakti, the Universal Mother Herself; and surrenders all his Sādhanās, together with Japamālā to her, for ever.

ACT III.—Viṣkambhaka

Place :—A village—road at Jayarāmavatī. *Time* :—Noon.

A farmer "Dharmaprāṇa" of Jayarāmavāṭi and a fisherman "Kevala-Kṛṣṇa" of Kamarpukur discuss amongst themselves the great domestic calamities that have befallen Śrī Sāradāmaṇi after her return to Jayarāmavāṭī.

ACT III.—Scene I.

Place :—The Meadow Telobhelo. *Time* :—Night.

Śrī Sāradāmaṇi, Dacoit Kālu Bāgdi, his wife

On her way to Dakṣineṣwar from Jayarāmavāṭī, while passing through the notorious rogue-infested, deserted meadow called Telobhelo—Śri Sāradāmaṇī loses her way and is separated from her companions. At this juncture, the ferocious dacoit Kālu Bāgdi attempts to attack her. But, when in reply to her query : "Who are you", Śri Sāradāmaṇi sweetly replies—"Father, I am your daughter Sāradā"—that single statement changes the whole life of this cruel criminal. Then, he and his wife take Śrī Sārada to a nearby hut and feeds her with fried rice or 'muri' being too poor to procure rice, and shower their affection on her like real parents. Kālu Bāgdi gratefully eulogizes Śrī Sāradā by saying that he being a great criminal, God has Himself come, in the form of a woman to save him.

ACT IV.

Place :—Nahavat-Khana, Daksineswar.

Time :—Morning.

Hṛdaya, Śrī Sāradāmaṇi, Candramaṇi, Śrī Rāmakṛṣṇa.

Some logs have been stored on the bank of the Ganges for the construction of a house for Śrī Sāradāmaṇi ; but unfortunately, these floated away during the night. On this, Hṛdaya starts villifying his maternal aunt-in-law Śri Sāradāmaṇi ; but the ever-forgiving Śrī Sāradā bears all these unwarranted outpourings calmly. When Śrī Rāmakṛṣṇa's mother Candramaṇi, devoted to her daughter-in-law, takes Hṛdaya to task for behaving with Śrī Sāradāmaṇi in this unseemly manner, he starts quarrelling with her too. Coming to know of this, Śrī Rāmakṛṣṇa warns Hṛdaya by saying that if once Śrī Sāradāmaṇi becomes angry, none can save him.

Candramaṇi laments as to how her dear daughter-in-law Śrī Sāradāmaṇi has to live with great difficulty in a

small cell in the Nahatvat-Khānā. "Where there is Mother there is Heaven",—saying this Śrī Rāmākṛṣṇa pays a loving homage to his mother.

ACT V.—Viṣkambhaka.

(A Farce)

Place :—A market-place. *Time* :—Afternoon.

Street-singers "Harry and Mary" in disguise, two "Native Sahebs" named Amwell and Dwarkinson.

Harry and Mary sing a self-composed song, taunting "Native Sahebs". On this, Bara-Babu Amūlya Biswas, alias Mr. Amwell Faithful and his "yes-man" Dwārikānāth Sen, alias Mr. Dwarkinson scold the two and drive them away. "The Natives" have no hope for salvation, as they do not use knives and forks, do not drink cocktails, do not smoke, do not put on coats and pants, do not know Ball dance and so on, ;—in this way, they villify their countrymen. Incidentally, they refer to a "false saint" Rāmakṛṣṇa who is leading the Indians astray, and plot to harass him through the street-singers as spies. On their request, the street-singers compose a punning song, the literal meaning of which is that Amwell Saheb is "Mahāprāṇa" and "Kalipriya" or a great soul and dear to all, but the real meaning is that he is a "Jackdaw" and a "Monkey".

Taking Mary to be a woman, Amwell, a man of loose character, tries to make amorous advances to Mary. Then, Mary reveals his real nature as a man and is about to punish Amwell for his misdeeds when the coward Amwell runs away for life.

This farcical scene is meant for giving a true picture of the then corrupt, anglicised Society which necessitated the holy advent of Śrī Rāmakṛṣṇa.

ACT V.—Scene I

Place :—Kālī Temple at Dakṣineśwar. Rāmākṛṣṇa's Room. *Time* :—Morning.

Marwari Lakṣmīnārāyaṇa offers a sum of Rs. 10,000/- for

Śrī Rāmakṛṣṇa. But Śrī Rāmakṛṣṇa, who has renounced all worldly possessions, playfully asks Śrī Saradāmaṇi just to know her mind, as to whether she is willing to accept the sum, but she refuses to do so, as her acceptance would mean his acceptance.

ACT V.—Scene II.

Place : Bank of the Ganges, Daksineswar.
Time : Full-Moon night.

Śri Rāmakṛṣṇa, Keshab Chandra Sen, Girish Ghose, Śrī "M", Narendra, Balarām Basu, Pratāp Chandra Mazumdar and others.

Śrī Rāmakṛṣṇa is giving a discourse on various religious topics. In his characteristic sweet and simple manner, he expounds the main tenets of his own religion, viz. "Fraternity of Faiths", "As many views, so many ways", "Worshipping God as a child", "Worshipping Jiva as Śiva", "Taking women to be Universal Mother Incarnate" and so on.

Śrī Rāmakṛṣṇa also informs all present that Śrī Sāradāmaṇi always keeps a loving motherly eye on all, through a hole in the bamboo parting. All present bow down to the Mother.

Narendra enthrals all by his sweet melodious songs.

ACT V.—Scene III.

Place : Cossipore Garden-house.
Time : Evening.

Śrī Rāmakṛṣṇa, suffering from Cancer of the throat, however, enchantingly sings in praise of the Mother. When asked by Śri Sāradāmaṇi not to do so, he assures her by saying that no harm can accrue to a child if he or she sings a song of the Mother. Tearfully, Śri Sāradā-maṇi tells him that he being God Himself, can easily get rid of that fell disease, if he so wishes. But Śri Rāmakṛṣṇa replies that every thing is due to the wish of the Mother ; he himself has no will of his own.

At the thought of the imminent 'Mahā Tirodhāna' of Śri Rāmakṛṣṇa, Śri Sāradāmaṇi begins to weep piteously. Śri Rāmakṛṣṇa consoles her by pointing out that—soul is immortal, only the body is destroyed. Regaining control within a second, Śrī Sāradāmaṇi asks for his last message. Śrī Rāmakṛṣṇa asks her to complete the incomplete vow of his life. He himself will continue to live through all, and so, through serving all, she will be in constant contact with him. In this way, she will be the Mother of all, the living symbol of his Religion, the eternal manifestation of his immortal soul.

Śrī Sāradāmaṇi accepts this great responsibility in a calm and collected manner.

Śrī Rāmakṛṣṇa again sings a song of the Mother and both fall into a deep Samādhi

—— 0 ——

"SAKTI-SARADAM"

(Sāradā, the Śakti Incarnate)

A Sanskrit Drama on the life of Śri Sāradāmaṇi Devi, the Holy Consort of Śrī Rāmakṛṣṇa Paramahaṃsa Deva.

Composed by :

Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri

The Drama depicts some of the main incidents of the life of the Holy Mother. Śri Sāradāmaṇi Devi, Holy Consort of Śri Rāmakṛṣṇa Paramahaṃsa Deva, after her return to Dakṣiṇe Śwara at the age of 18-19, till the Mahātirodhāna of Śri Rāmakṛṣṇa.

FIRST NIGHT

(Puri, 20th June, 1958)

DRAMATIC PERSONAE

Nandi Singer	...	Sri Gauri Kedar Bhattacharya
Sutradhara	....	Prof. Rabindra Nath Bhattacharya, M.A. Vedantirtha
Sri Ramakrishna	....	Prof. Asoke Chatterji, Sastri M.A. (Double), Panchatirtha
Ramchandra Mukherji (Father of Sri Saradamani)		Prof. Siddheswara Chatterjee M.A.
Laksminarayan & Kesab Ch. Sen	....	Prof. Gopika Mohan Bhattacharya, M.A. Nyaya-Kavyatirtha
Girish Ghose and Kalu Bagdi	....	Prof. Ravindra Nath Bhattacharya, M.A. Vedantatirtha
Pratap Mazumdar	...	Sri Sakti Prasad Mukherjee, B.A.
Narendra	...	Sri Satyeswar Mookherji

Imaginary Characters	*Amwell Saheb*	Sri Mihir Bhattacharya B.A.
	Dwarkinson	Sri Shakti Prasad Mukherjee
	Street Singer Harry ...	Prof. Ravindra Nath Bhattacharya, M.A. Vendantatirtha
	Street Singer Mary	Sri Dipak Ghosh
Sri Saradamani	...	Sm. Swapna Das, B.A.
Chandramani (Sri Ramakrishna's mother), wife of Kalu Bagdi; and Nati		Sm. Tara Chakrabarti, B. A.
Music and Musical Accompaniments	....	Sri Meghnath Basak, Sri Gauri Kedar Bhattacharya and Sri Satyeswar Mookherji

STAGING OF SAKTI-SARADAM

BY

PRACHYA-VANI

(On the holy life of Sri Saradamani Devi)

1958

PURI

1. At Durga Bari, Puri during Ratha-Yatra on the 20th June, 1958, under the auspices of All India Sanskrit Conference, Puri. Sri Sri Mahanta Maharaj of Gambhira Math, Puri and Srijut Mani Maharaj of Ramkrisna Mission Library deserve our grateful thanks in this connection.

WEST BENGAL

2. At University Institute Hall, Calcutta, on the 5th July, 1958 under the auspices of West Bengal Govt. Sanskrit Siksha Parishat on the occasion of its Foundation Day Ceremony. Music by Sri Pankaj Kumar Mullick, Sm. Chhabi Banerji, Sri Meghnath Basak, Sri Gauri-kedar Bhattacharya and Sri Satyeswar Mookherji.

1959

3. At Dakshineswar Kali Temple on the occasion of the Birth Anniversary of Sri Ramkrishna under the auspices of the Trustees of Dakshineswar Kali Temple on the 15th March, 1959, this being the First Sanskrit Drama ever staged at Dakshineswar. Musical programme by Sri Pankaj Kumar Mallik, Sm. Chhabi Banerji, Sri Meghanath Basak, Sri Gaurikedar Bhattacharya and Sri Bimal Bhushan. Opening song by students of Prachya-Vani Sanskrit Sangita Mahavidyalay under the direction of Sri Meghnath Basak.

4. At Midnapore Ramkrishna Mission on the occasion of the Birth Anniversary of Sri Ramkrishna under the auspices of Ramkrishna Mission, Midnapore, on the 22nd March, 1959, this being the first Sanskrit drama ever staged in Midnapore. Musical programme: Sri Pankaj Kumar Mallik, Sm. Chhabi Banerji, Sri Gaurikedar Bhattacharya, Sri Meghanath Basak and Sri Bimal Bhushan.

5. At Tamluk Ramkrishna Ashram under the auspices of Tamluk Ramkrishna Mission on the occasion of the Birth Anniversary of Sri Ramkrishna on the 12th April, 1959, this being the first Sanskrit drama ever staged in Tamluk. Music: Sri Gaurikedar Bhattacharya, Sri Bimal Bhushan and Sri Prabhat Bhushan.

MADRAS

6. At Madras Sanskrit Ranga under the auspices of the Ranga of Dr. V. Raghavan, Head of the Department of Sanskrit, Madras University, on the 20th October 1959. All leading Sanskrit Scholars of Madras attended. A reception was given to Pracya Vani Sanskrit Troupe by Madras Sanskrit Ranga, this being the first Sanskrit Dramatic Troupe to Madras Presidency from W. Bengal.

7. At Ramkrishna Mission Sarada Vidyapith, Madras on the 21st October, 1959.

PONDICHERRY

8. At Sri Aurobindo Ashram with the gracious blessings of the Mother on 16th October, 1959. Music by Bimal Bhushan, Prabhat Bhushan, Bejoy Bhushan, Sudhir Chatterji and Manoharcaitanya Brahmachariji.

BANGALORE

9. At Bangalore under the auspices of All India Bengali Literary Conference on 27th December, 1959, this being the first Sanskrit drama ever to be staged under the auspices of All India Bengali Literary Conference.

Musical programme: Sri Gaurikedar Bhattacharya, Sm. Chhabi Banerji, Sri Purnendu Roy and Sm. Ratna Biswas.

1960

10. Broadcast from the Calcutta Centre of All India Radio on the 30th March, 1960.

11. At Bankura Sri Ramkrishna Math on the occasion of the Birth Anniversary of Sri Ramkrishna on the 5th March, 1960. Music by Gaurikedar Bhattacharya.

RANGOON

12. At Ramkrishna Mission Society Hall at Rangoon on the 28th December, 1961. Under the auspices of Ramkrishna Mission, Rangoon. Dr. K. P. Sarkar, the Host, was all attention to Guests.

WEST BENGAL

13. At Mallikpura under the auspices of Madhu Chakra of Sri Sudhir Ranjan Banerji on the 22nd January, 1961. Music by Sri Gaurikedar Bhattacharya. Sj. Banerji was all attention to Guests.

14. At Chittaranjan on the 26th January, 1961 on the occasion with Republic Day Celebrations under the auspices of the Basanti Institute of Chittaranjan. Music by Sri Meghanath Basak,

15. At J. N. Roy Infant and Nursery School, Calcutta, on the occasion of its Silver Jubilee Celebrations on the 3rd April, 1961.

Recent Works of Dr. J. B. Chaudhuri

1. **A Comparative Study of the Commentaries on the Meghaduta** from ancient times to present Day.

2. **Works attributed to Srikrishna Caitanya Mahaprabhu.**

3. **Contributions of Bengal to Sanskrit Literature.** In four Volumes of 1,000 pages each.

4. Muslim Patronage to Sanskrit Learning. Vol. V.

Sanskrit Dramas

5. **Bharata-Svatantrya-Andolanam** (Based on the history of National Movements for Independence of India).

6. **Palli-Kamalam** (on Kamalā, a typical village-woman representing Indian womanhood)

7. **Samana-damanam** (on Sāvitrī who repulsed Yama and brought back her husband to the world of the living).

The first-ever Sanskrit Opera.

Other Works

8. Akhyāna-mālā (A series of short stories relating to Modern Life).

9. **History of Sanskrit Literature during Muslim Rule in India.** (A work to be completed in six volumes of 1,000 pages each).

10. **A Bengali-Sanskrit and Sanskrit-Burmese-Bengali Dictionary.**

शक्ति-सारदम्

[नाटकम्]

डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणविरचितम्

(नान्दी)

प्रणमामि विश्वमातरं शक्तिसारां
श्रीसारदां सुतहितैक-ध्यानपराम् ।
सीता-राधा-प्रिया-प्रपूर्णाकारां
सर्वयुगावतार-चिरक्षेमंकराम् ॥१॥

(नान्द्यन्ते) सूत्रधारः। अद्य पश्चिमवङ्गसर्वकारीयसंस्कृत-शिक्षापरिषत्-कर्तृ-पक्षैरादिष्टोऽस्मि यत् महाजनन्याः श्रीश्रीसारदामणेः पूतजीवनचरितं नाटेयन प्रयोक्तव्यमिति। तद्वयं सर्वकारीय-वङ्गीय-संस्कृत-शिक्षापरिषदध्यक्षेण डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणेन विरचितं शक्ति-सारदं नाम नाटकं प्रयोक्ष्यामहे।

(नटीमुद्दिश्य) देवि ! इतस्तावत् त्वरितमागच्छ।

नटी। (प्रविश्य) इयमहमागताऽस्मि। क आदेशः ?

सूत्रधारः। न खल्वादेशः, भवत्याः कृपा मया याच्यते।

नटी। आर्य ! दयस्व।

सूत्रधारः। भारतवर्षस्य परमं सौभाग्यमिदं यदस्मिन्नेव देशे

करुणामयो भगवान् जगतः कालुष्यमपाकर्तुं वारं वारं शक्तिरूपिण्या जगज्जनन्या लीलागणेन च समम् अवतीर्णो भवतीति। तथाहि,

त्रेतायामवतीर्य वीर्यविदितः सीतापतिः कोशले
सीता-लक्ष्मण-मारुति-प्रभृतिभिर्लीलां चकारोज्ज्वलाम्।
श्रीमत्या सह राधया सह तथा श्रीदाम-रामादिभि-
र्लीलां कर्तुमवातरन्मधुपुरे कृष्णश्च स द्वापरे ॥२॥

नटी। यथेयं भागवती कथा मह्यं रोचते, न तथाऽन्या काऽपि। कलियुगविषयेऽपि वदतु भवान्।

सूत्रधारः। देवि! नारीणां धर्मप्रीतिरन्तःसलिला फल्गुरिव नितरां प्रवहति। तच्छृणु। कलियुगे सार्धद्विसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् श्रीयशोधरया सह जन्म स्वीचकार भगवान् बुद्धदेवो यो धर्मं नवाकारेणोपदिदेश "बहुजनसुखाय बहुजनहिताय च"।

स हि भगवान् सर्वज्ञः कलापमिव शर्ववर्मणा रचितम्।
आद्यन्तमध्यमङ्गलमुपादिशद्धर्मं लोकहितार्थम् ॥३॥

नटी। अहो! अमिताभस्य मधुरिममयीम् अमितामृतकथां श्रुत्वा धन्याऽस्मि। ततस्ततः।

सूत्रधारः। ततः पुनः—

पादोन-पञ्चशतहायनतः पुरस्ताद्
भागीरथीसलिलशीतल-वङ्गभूमौ।
आविर्बभूव भगवान् प्रियया समेत-
श्चैतन्यदेव इति नामपदं पुनानः ॥४॥

जाने महावतरणकाले जननी स्वयं भगवतो हस्तधारणपूर्वकमेव समागच्छति भूतले।

नटी। आर्य! अपि भवान् वक्तुमिच्छति यद् [illegible]योऽसौ भगवान् रामः स एव कृष्णो बुद्धो महाप्रभुश्च। तथा या रामप्रिया सीता, सैव राधा यशोधरा विष्णुप्रिया चेति ?

सूत्रधारः। आर्ये! मम चित्तवृत्तेरनुधावनविषये त्वं सर्वथा पारं गताऽसि। अथवा स्वाभाविकोऽयं नारीणां धर्मः। तथाहि—

प्रणयाञ्जनपूतचक्षुषा
हृदयं यन्निखिलं विलोकते।
तदवैति सुखेन सुन्दरी
प्रियहृल्लग्नमशेषचेष्टितम् ॥५॥

नटी। परमशोभना खल्वार्यस्योक्तिः। किन्त्वीदृशीनां महाजननीनां चरित्रानुध्याने यथा सुखं परमा शान्तिश्च, तथैतासां नाटेय चरित्र-रूपायणे महत् कष्टं परमा भीतिश्च जायेते।

सहजसुभग-जीवनप्रणाली-
सुखसरणिव्रतिनीदृशी हि नारी।
चरितमधुरिमा ततो हि मातुः
कथमभिनीय करोमि सार्थकं तम् ॥६॥

सूत्रधारः। जगज्जनन्या अंशीभूतायास्ते कथं भीतिर्जायताम्? स्थिरसंकल्पायाः शक्तेराधारभूताया नार्या भीतिं नाहं स्वीकरोमि। नारीणां लज्जा तु बलीयस्येव।

लज्जा नाम कुलस्त्रीणामात्मरूपावगूहनम्।
पुरतो रामकृष्णस्य श्रीसारदामणेर्यथा ॥७॥

(इति प्रस्तावना)

———

प्रथमोऽङ्कः

प्रथमदृश्यम्

समयः—रात्रेर्नवमहोरा । स्थानम्—दक्षिणेश्वरकालीमन्दिरम् ।

पूजारतः श्रीरामकृष्णः । —(कालिकास्तुतिः ।)

रामकृष्णः । चामुण्डा घोरहुङ्कारा चण्डमुण्डविनाशिनी ।
अष्टसखीसहाया त्वं शुम्भनिशुम्भसूदनी ।८॥
सृष्टेरादौ तमोरूपा कालिका वरवर्णिनी ।
अन्ते चापि महाकृष्णा घोररूपा कपालिनी ॥९॥
तन्त्रेषु त्वं परा शक्तिर्महामाया सनातनी ।
श्मशाने सुखसञ्चारा कालिका शिवभामिनी ॥१०॥
सहस्रारे महापद्मे पूर्णानन्द-विहारिणी ।
भक्तिमुक्तिप्रदा देवी दक्षिणा बन्धहारिणी ॥११॥

जननि भवतारिणि ! कथं मनो मे परमसंफुल्लमिव प्रजायते । कापि माङ्गलिकी घटना भाविनीव । जननि ! त्वमेव सर्वकल्याण-कारिणी, अघटनघटनंपटीयसी । कथमद्य मृदुमधुरं हससि ? ब्रूहि मां कस्ते हासाभिप्रायः ? अहो ! सर्वं बुद्धम्, अहं स्वयमेव गच्छामि ।

[ततः प्रविशति जननी सारदामणिः पित्रा
श्रीरामचन्द्रमुखोपाध्यायेन सह]

[सारदा श्रीरामकृष्णं पितरं च प्रणमति]

श्रीरामचन्द्रमुखोपाध्यायः । वत्स गदाधर ! बहोः कालादनन्तरं त्वां दृष्ट्वा नितरां प्रीतोऽस्मि । इयं मे कन्यका सारदा शीर्णा दीर्णा पथि च भूयोऽपि ज्वररोगाक्रान्ता पीड्यमानाऽस्ते । तथाप्ययमेव हर्षो यत् सारदा त्वत्समीपमानीतेति । योग्यपतिसन्निहिता अनाकुलप्रसादा कन्यका पितुरानन्दप्रकर्षं जनयति ।

हृद्यस्य पत्युः सविधे वसन्ती यं हर्षमाप्नोति तृणस्य गेहे।
हर्षं तथाभूतमुपैति साध्वी नारी न सौधेऽपि विधाय वासम् ॥१२॥

भगवांस्तथा करोतु यथा युवां जगतां दैन्यम् अपनयेतम्, का कथा मम, सारदाया जनन्याश्च।

रामकृष्णः। पितः! प्रणमामि भवन्तम्। भवताम् आशीर्वादैरेव आवयोर्जीवनसौन्दर्यम्। कथम् आसते जयरामवाटिकायां जननी अन्ये च सर्वे, कीदृशाश्च सर्वे कामारपुकुरे? कथं वा कन्यका ते असुस्थतां भजते?

रामचन्द्रः। कल्याणमस्तु ते पुत्र! देशे सर्वे कल्याणं भजन्ते।

रामकृष्णः। प्रथमसागता भवतां कन्यका; मन्ये मार्ग एव समतीतम् अशुभत्क्षणम्।

सारदामणिः। [स्वगतम्] अहो! आनन्दमूर्तिः पतिर्मम सुखमुद्दिश्यागमनसमयस्य प्राशस्त्यादिकं चिन्तयति। सत्यं कृतार्थाऽस्मि। कुतः—

पतिर्न पाणिग्रहमात्रतो भवेज्
जाया न जायेत च सप्तभिः पदैः।
परस्परं यावनुकूलचारिणौ
तौ दम्पती तौ च सुखाकरौ भुवि ॥१३

रामकृष्णः। हृदय! हृदो! अत्रागच्छ।

(प्रविशति हृदयः)

हृदयः। मातुल! किं मया करणीयम्?

रामकृष्णः। पितरं विश्रामस्थानं नय। मातुलानी तेऽत्रैव मे कक्षे स्थास्यति। असुस्था सा चिकित्सनीया। तस्मिन् क्षुद्रे कक्षे तस्या असौकर्यं भविष्यति। साऽत्र तिष्ठतु नाम।

सारदामणिः। [स्वगतम्] अहो, मत्सुखचिन्तनं स्नेह-करुणा-प्रीतिपरिपूरितस्य पत्युर्मे।

[रामचन्द्रो हृदयश्च बहिर्गच्छतः]

रामकृष्णः। [सारदामुद्दिश्य] तवागमनं परं शुभकरम्। किन्तु बहु विलम्बितं त्वया। यदि नामास्माकं "सेजबाबुः" अजीविष्यत्, त्वां प्रति सेवाशुश्रूषणादिव्यापारे न कापि त्रुटि-विच्युतिरभविष्यत्।

सारदा। [स्वगतम्] अहो! महान् मे आनन्दो यत् पतिर्मे स्थितप्रज्ञो महामुनिः सर्वं जागतव्यापारम् अनायास-सिद्धमिव उच्चारयति तथा व्यवहरति च।

रामकृष्णः। यदि शरीरं त्वां बाधते, तदा निद्रासुखं लभस्व।

सारदा। देव! सर्वं मे कष्टमपगतम्। नाहमस्वस्थाऽस्मि। त्वद्दर्शनानन्तरं कथं वास्वस्थता स्यात्। भवान् नितरां चिन्तयति सुखं मे। मया तु कदापि न चिन्तितमासीन् मम त्वत्सकाशागमनं सुष्ठु स्यान्न वेति। पुनर्यदा केचन जनास्ते शारीरमानसासुस्थता-निबन्धि वाक्यं कुत्सारूपेण वर्णयामासुः, तदाहं स्थिरसङ्कल्पाऽभवं मयाऽत्र ध्रुवमेवागन्तव्यमिति। स्नेहातुरः पिताऽपि मया सार्धमागतवान्।

रामकृष्णः। सुष्ठु समाचरितं त्वया! अहो स्नेहशीलत्वं पितुर्यत्तेनापि कृपया सुदीर्घं मार्गमतिक्रम्यास्मत्सकाशे समागतम्।

सारदा। नाथ! कथं नाहं चतुर्वर्षं यावद् आहूता? अपि त्वं रुष्टोऽसि यदहं त्वदादेशं विनैवात्रागतास्मि?

रामकृष्णः। त्वं कथं नाहूतेति? परन्तु काल एव बलवान्। कथं वा रोषः स्यात्? त्वं सुष्ठु समाचरितवती। आह्वानेऽपि कथं स्याद्वै-मत्यम्? भगवद्विषयकप्रबन्धे आह्वानस्य विरतिर्मे कदापि नास्ति। चतुर्वर्षं यावद् आसीद् आवयोः प्रस्तुतिसमयः। गते तस्मिन् काले त्वमागतवती।

यदुक्तं कथं नाहूतेति, तत्र वदामि—

आमन्त्रणं तव चिरस्य मदीयपार्श्वे
द्वारञ्च साध्वि विवृतं सदनस्य नित्यम्।
स्वाधीनता तव गतागतयोरिहास्ते
त्वं स्वेच्छया यदभिवाञ्छसि तत् कुरुष्व ॥१४॥

ममाह्वानं तु शाश्वतिकमेव। यथा साम्प्रतं तथा तदापि। यदा तदाह्वानं तव हृदयतन्त्रीमनाहतमच्छेद्यम् आकृष्टवती तदैव त्वमागतवती। सारवत्या त्वया यदेव विहितं तदेव नितरां सुष्ठु इति।

सारदा। इदानीं निश्चिन्ता धन्या चास्मि। [स्वगतम्]

अविज्ञायाशयं पत्युः स्वैरं किमपि कुर्वताम्।
आतदाशयविज्ञानं वेपते हृदयं नृणाम् ॥१५॥

रामकृष्णः। भृशं श्रमक्लान्ता पीडिता च त्वं साम्प्रतं निद्रासुखं लभस्व। अन्येद्युरावां संलपनं करिष्यावहे।

सारदा। यथा देव आदिशति। (उभौ निष्क्रान्तौ।)

———

प्रथमोऽङ्कः

द्वितीयदृश्यम्

[ततः प्रविशति सारदामणिः श्रीरामकृष्णश्च]

रामकृष्णः। यथा जनन्यभिलषति तथा सर्वं संघटते। तस्या एवाशीर्वादक्रमेण साम्प्रतं स्वस्था वर्तसे। पश्य—

इच्छामयी मम यदिच्छति मुक्तकेशी
व्यक्तं तदेव घटते सततं जगत्याम्।
का वा कथा तनुभृतः कुधियस्तदीया-
मीशोऽपि न प्रभवति प्रतिहन्तुमिच्छाम् ॥१६॥

वर्णचतुष्टयात् प्राग् या याः शिक्षास्तुभ्यं मया प्रदत्तास्ताः सर्वास्त्वया ध्रुवं सम्यक् समधिगताः ?

सारदा। देव ! मया परममधुरं स्मर्यतेऽधुना ते कोमलरक्तं वचः। भूयोऽपि भगवद्दर्शनमेव जीवनाभिलषितमन्यथा जीवनं वृथेति।

रामकृष्णः। तत् त्वं सर्वथा ईश्वरम् आह्वयसि स्म ? नितरां प्रीतोऽस्मि ते। यतः—

पथ्यानामुपदेशानां लोके दातैव दुर्लभः।
श्रोता ततोऽपि विरलः पालको नावलोक्यते ॥१७॥

सारदा। त्वयव कथितम् आसीत्, करतालीभिः साध भगवन्नाम समुच्चार्यमिति। यथा करतालिकाभिवृ त्ताद् विहग उड्डयनपरो भवति, तथा करतालिकाशब्दात् पापविहगोऽपि देहवृक्षादपसरति। तथा चेत् सति परिवेशे गुन् गुन् गानमपि गेयम्।

रामकृष्णः। नितरां हृष्टोऽस्मि। यथा यथा मया भाषितं, तत् सर्वं त्वयाऽनुस्वारविसर्गपर्यन्तं तथा तथैव स्मर्यते। तथा सति सर्वं त्वयाऽनुष्ठितमपि।

सारदा। यथाशक्ति कृतम्। दीना हीना क्षुद्राऽहं सारदा, भगवानपि विभुरनन्तवैभवः। तथापि—

अगाधबोधः स हि देवदेवो
भक्तानुरक्तः करुणानिधानम्।

त्वच्छिष्यया सारदया विधाना-
दाराधितः शं कुरुतादशेषम् ॥१८॥

रामकृष्णः। यदि त्वम् असन्तोषपरवशा न स्या ममैकः प्रश्नः करणीय आस्ते। (क्षणं विचिन्त्य) अपि त्वं मां संसारपथं नेतुमत्रागतवती?

सारदा। (त्वरितम्) देव! कथमहं त्वां संसारपथं नेष्यामि। तव सहधर्मिण्यहं तव धर्मपथे साहायकमेव केवलं करिष्यामि।

रामकृष्णः। बाढम्। प्रीतोऽस्मि।

सारदा। देवदेव! त्वं किमपि मनसि न करोषि चेत्, ममापि हृदये प्रश्न एको जागर्ति -- मया सहजसारल्येन त्वत्पादपद्मे निवेद्यते।

रामकृष्णः। अनायासेन पृच्छ।

सारदा। तत् सकरुणं ब्रूहि—काऽहं तवेति।

रामकृष्णः। कथम्?

येयं सृष्टि-लय-स्थितिप्रणयिनी काली करालानना
या चेदं कृपया शरीरमसृजत् सर्वार्थसंसाधनम्।
सा मे मन्दिरवासिनी 'नहबत'स्था चापि मे यादृशी
त्वं तादृश्यसि लेशतोऽपि न ततो भिन्नेति मन्ये ध्रुवम् ॥१६॥

सारदा। [स्वगतम्] अहो! सर्वभूतेष्वीश्वरदृष्टिः पत्युम। [रामकृष्णमुद्दिश्य] देव! तवाभीष्टसाधनविषये यद् यदेव करणीयमास्ते, तस्मिन्नुक्ते सर्वं कर्तुमहं यतिष्ये।

रामकृष्णः। परमकल्याणि! को वा भेदस्तव प्रयत्ने मम वा। आवयोः प्रचेष्टनव्यापारः समानो लक्ष्यञ्च समम् एव।

अत एवोच्यते पत्नी मुनिभिः सहधर्मिणी।
पति-पत्न्योः समं लक्ष्यं पन्थाश्चापि समो भवेत् ॥२०

सारदामणिः। तद्विषये कः सन्देहः स्यात्।

रामकृष्णः। "मन एव सोपानम्, मन एव झटिकावर्तः, मन एव गुरुः, मन एव विघ्नः। सर्वं मनस्येव। तस्मात् सर्वाग्रे मन एव स्थिरीकरणीयम्। शुद्धं शान्तं मनो विना न किमपि संसिध्यति, न किमपि कर्तुं वा पार्यते। जपसमये मनो वानरवल्लम्फ-झम्पं वाञ्छति चेत्—सर्वं क्षणादेव नाशोन्मुखं प्रजायेत। मनःस्थैर्ये च गुरु-वैष्णवादिकृपैव हेतुः। अत एव गायन्ति 'बाउल' सम्प्रदायानुसारिणः—

कृष्णस्य वैष्णवानाञ्च गुरोश्चाप्नुवतः कृपाम्।
जीवस्य जायते सिद्धिर्न त्वेकमपि मुञ्चतः ॥२१॥

सारदामणिः। (विषण्णा) तस्मात् क उपायः? मनो धावति चेज्जपसमये कथं तत् प्रशमनीयम?

रामकृष्णः। उपायोऽभ्यासो वैराग्यं निष्ठा च। जपात् सिद्धिः, अभ्यासात् मनस्तन्मयं प्रजायते। नित्यं सन्धिक्षण एव जपः करणीयः।

सारदा। किं जपनीयम्?

रामकृष्णः। कलौ नामैव जपनीयम्। यन् नाम तुभ्यं रोचते तदेव। अभेदो नामनाम्निनोः। मातृनामाहं जपामि। पितृनामापि केचनाद्रियन्ते। एतयोस्तु मातृनाम वरम्। मातुः सहजप्रसन्नत्वात सुलभत्वाच्च। पश्यतु भवती—

तातः शास्ति सदा सदा च कठिनो गम्भीरधीरच्छवि-
र्माता कोमल-कोमला करुणया पूर्णा सुधास्राविणी।
सन्तानेष्वनुरज्यतोरपि समं पित्रोरतः कारणा-
देकत्र स्तिमितोऽमितश्च परतः स्नेहः सुतानां भवेत् ॥२२॥

रुदति शिशौ माता धावति। आहूता न कदापि समौनं तिष्ठति। तस्मान् मातृनाम मह्यं रोचते।

सारदा। नाथ! जन्मजन्मान्तरतपश्चर्याफलेन त्वादृशः पतिर्मया लब्धः। [स्वगतम्] नाथो मे भगवान् विजयताम्।

रामकृष्णः। यस्या जनन्या भवतारिण्याः कृपाबलेन आवामद्य भूयोऽपि मिलितौ समव्रतचारिणौ जीवनैक्यमधिगतौ स्वः, तस्या महदुद्देश्यं संसिद्धं भवतु। प्रचरत्वावयोः सहधर्माचरणसाधना— यस्मात् जगत् सर्वं सुखं प्रचरिष्यति चिरम् अनाकुलम्। अस्मिन् परम-मङ्गलमये निशीथेऽनुपम-शुभक्षणे सुभगे! मया सह भगवतीस्तुति-मुच्चारय—

देवि प्रसीद सदया दवयाखिलार्तिं
पन्था नवः कुसुमकोमलतां दधातु।
सम्पूर्णतां समधिगच्छतु साधना नौ
भूयासुराशु भुवनानि सुखास्पदानि॥२३॥

(उभौ प्रस्थितौ।)

द्वितीयोऽङ्कः

प्रथमदृश्यम्

[ज्येष्ठस्यामावस्या। फलहारिणी-कालीपूजा]

(ततः प्रविशति सारदामणिः)

सारदामणिः। वर्षाद्धिकः कालो गतोऽत्र दक्षिणेश्वरमागताया मम। सर्वत्र राजते परमा शान्तिः। वक्षसि ममानन्दघटः केनापि संस्थापित इति मन्ये। स्मर्यते मया यत् प्रभूतादरेण विश्वपतिस्वरूपेण पत्या मे जिह्वाया अग्रे लिखितो मातृमन्त्रः। पुनस्तु तेनैवोपदिष्टास्मि यन् मया सर्वदा गृहे न स्थातव्यमिति। यतो वन्यविहगोऽपि निरन्तरं पञ्जरस्थिता जडतामापद्य दीनो मूको भवति। ततोऽवसरक्रमेण मम पल्लीभ्रमणं देवेनैवोपदिष्टम्।

किन्तु नाहं कुत्रापि गन्तुमिच्छामि। नहबतखानाभ्यन्तरे राजते विश्वजननीरूपिणी मे पत्युजननी चन्द्रकान्तमणेः कोटिगुणाभ्यधिक-रूपगुणशालिनी चन्द्रमणिः। यथा पत्युस्तथा श्वश्रूदेव्याश्च मे चरणसेवा सर्वसुखकरी। कस्याः खल्वीदृशी श्वश्रूमाता वर्तते? नाथोऽपि नित्यम् आहार-ग्रहणात् प्राक् यां जननीं प्रणम्याशीर्वादान् याचते, जगति तस्यास्तुलनं कुतः?

[प्रविशति चन्द्रमणिः]

चन्द्रमणिः। मातः सारदे! कथं विलम्बः संघटते गदाधरस्य स्वकक्षप्रत्यावर्तने? ज्यैष्ठमासस्यामावस्येयं फलहारिणी-कालिकापूजातिथिः। परमपुण्यदिवसोऽयम्।

मातस्त्वमिदानीम् ऊनविंशतिवर्षीया वर्तसे। वारं वारम् अद्य स्मरामि पञ्चवर्षवयस्कायाः क्षुद्रकायायास्तव मद्गृहे प्रथमागमनम्। ततश्चतुर्दशवर्षाभ्यन्तरे कीदृशं महत् परिवर्तनं ते संघटितम्!

आसीद् या वसनासहा तनुलता सा वाससा वेष्टिता
काले यौवनमञ्जुले परिणता निम्नोन्नतैरङ्गकैः ।
नेत्रे त्रस्तकुरङ्गनेत्रचपले शान्तस्थिरे साम्प्रतं
सर्वोपर्यपि शोभते विजयिनी कान्तिच्छटा कापि ते ॥२४॥

मनसि मे जायते यद् विश्वस्य पूजा-सम्भारस्त्वय्येव सत्यमुपपद्यते ।

सारदा । (मातरं चन्द्रमणिं प्रणम्य) महाजननि ! भूयो भूयस्त्वत्पदरजांसि मूर्धनि धारयामि । मातुराशीर्वादापेक्षि सर्वं सुखम् । मातुर्गरीयसी कापि जगति नास्ति । तव पुत्रस्येदममृतमयं भाषितम्—

मातुः सृष्टिः सर्वा मातुः पुत्रस्य च को वा भेदः ।
पुत्रेऽपि मातरीव विराजते सा महाजननी ॥२५॥

एतत् सर्वं त्वां दृष्ट्वा मयाऽनायासेन प्रतीयते, मातस्त्वमेव महाजननी ।

चन्द्रमणिः । [स्वगतम्] ईदृशी निष्ठा, ईदृशी भक्तिश्चाचिन्तितपूर्वं एव । सत्यं नु- हृदयेनैकदा कथितं गदाधरस्य मधुरं वचः—

सहस्व समयं कञ्चिन्निर्मास्ये जीवन्तीं जगदम्बाम् ।
हृदय ! जगन्मातेव निखिलजननी भविष्यति सारदा ॥२६॥

[सारदामणिमुद्दिश्य] वधूमातः ! सतीसावित्र्योरपि समधिकपुण्यात्मिकायास्ते चिरकल्याणमनिवार्यमेव । त्वं महाजननी भव ।

[रामकृष्णः प्रविशति]

रामकृष्णः । फलहारिण्याः कालिकायाः पुजादिवसेऽद्याहं सर्वार्थसाधिकां जननीं षोडशीं संपूजयिष्यामि । यामिन्या मध्यभागे लग्नः । पूजोपकरणानि सर्वाणि हृदय एव संग्रहीष्यति । [सारदामुद्दिश्य] उपकरणानां सर्वेषां सज्जीकरणं त्वय्येव समुपपद्यते । उपवासश्च ते करणीयः ।

[सर्वे बहिर्गच्छन्ति]

———

द्वितीयोऽङ्कः

द्वितीयदृश्यम्

[ज्यैष्ठमासस्यामावस्याया निशीथः। सुसज्जितो रामकृष्णस्य स्वकक्षः। मातुः षोडशीदेव्या आसनं सुसज्जितम्। आम्रपल्लवादि-संयुतो घटः। नैवेद्यम्। पुष्पचन्दनधूपदीपादिपूजोपकरणानि। सारदैकाकिनी समाकुलाकाङ्क्षोत्कण्ठया प्रविशति]

सारदा। पूजासमयः समागत एव। कथं नाथस्य विलम्बः? [अदूरे रामकृष्णं दृष्ट्वा] अहो! आनन्दो मे, देव आयाति महा-जनन्याः संपूजनार्थम्।

(प्रविशति रामकृष्णः)

रामकृष्णः। आयाहि, स्वहस्तेन सुसज्जितां करोमि त्वाम्।

सारदा। कैरुपकरणैः।

रामकृष्णः। यैर्मृन्मयी प्रतिमा सज्जिता क्रियते तैरेव अलक्तक-शाढिका-सिन्दूर-प्रभृतिभिः। पूर्वास्यस्य मे पुरत एव त्वं पश्चिमास्योप-विश। मातुरासन एवोपविश।

सारदा। कथमहम्?

रामकृष्णः। त्वमेवाद्य त्रिपुरासुन्दरी भूत्वा मे पूजां ग्रहीष्यसि। अस्मिन् कक्षे षोडशोपचारैर्जीवन्ती षोडशी त्वमेव सारदा शुभदा श्यामा सर्वमङ्गला मया पूजनीया।

सारदा। किमिति देवीं षोडशीं परिहाय मानुषीं मां समर्चयितु-मिच्छति देवः।

रामकृष्णः। सारदे, यन्मया पूर्वमुक्तं (—"येयं सृष्टिलयस्थिति-प्रणयिनी" इत्यादिश्लोकं पुनः पठति) तस्य याथार्थ्ये मा नाम कस्यापि संशयो भूदिति स्वाचरणेन प्रमाणीकर्तुं ममायमुद्यमः।

सारदा। अथैवं देवहेलनेन कच्चिदावयोः प्रत्यवायो न भवेत् ?

रामकृष्णः। कथं देवहेलनं कथं वा प्रत्यवाय आशङ्कनीयः ? सैव देवो पूज्यते, भेदः परम् आधारे। आधारभेदश्च प्राचामपि सम्मत एव। किञ्च,

मृन्मय्यां प्रतिपूजिता भगवती मूर्तौ घटे वा पटे
सन्तुष्येद् यदि किं निजासु तनुजास्वेषा विरक्ता भवेत् ?
आधारं परिकल्प्य वीतकलुषां तत् त्वां नवीनाध्वना
पूज्याद्य त्रिपुरा मया शुभतिथौ कः प्रत्यवायोऽत्र नौ ॥२७॥

सारदा। किमत्र मया वक्तव्यम्, यथा भवते रोचते तथा करोतु देवः।

[अथ षोडशोपचारै रामकृष्णो जननीं संपूज्य प्रार्थयते।]

शक्तिस्वरूपे त्रिपुरेश्वरीडेऽथ
द्वारं समुद्घाटय देवि ! सिद्धेः।
अस्याः समुद्भूय तनौ पुनोहि
तनुं मनश्चातनु मङ्गलञ्च ॥२८॥

[श्रीरामकृष्णः सारदामणिश्च समाधिस्थौ]

रामकृष्णः। (चिराद् उत्थाय)

"यद्दत्तं भक्तिभावेन पत्रं पुष्पं फलं जलम्।
आवेदितञ्च नैवेद्यं तद् गृहाणानुकम्पया ॥"

देवि गृहाण गृहाण—मां मम साधनाफलं जपमालाञ्च।

(मालां देव्यै निवेद्य)

"सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥"

(इति साष्टाङ्गं प्रणमति ।)

———

तृतीयोऽङ्कः

(विष्कम्भकः)

जयरामवाटिकायाः कश्चन धर्मप्राणो नाम कृषिजीवी कामारपुकुरस्य च कश्चन केवलकृष्णो नाम मत्स्यजीवी प्रविशतः।

धर्मप्राणः। अहो! आश्चर्यं नु घटनापरम्परा। अस्मिन् एव १२८० तमे वङ्गाब्दे अग्रहायणतश्चैत्रमासस्य मध्ये—पञ्चमासाभ्यन्तर एव मृत्योः शान्तिक्रोडम् आश्रितवन्तौ सारदामणेरार्यपुत्राग्रजो रामेश्वरः पिता च रामचन्द्रमुखोपाध्यायः।

केवलकृष्णः। आश्चर्यं खलु सम्मेलनम् एतयोः परिवारयोः।

धर्मप्राणः। तन्नु कथम्?

केवलकृष्णः। किं न पश्यति भवान् भक्तिमाहात्म्ये वर्णनातीतं सामञ्जस्यमेतयोः परिवारयोः? मृत्युसमये रामकृष्णाग्रजो रामेश्वरः प्राह—"पथिपार्श्वे दाहक्रिया मे करणीया, चिताभस्मानि च पथो धूलीभिः संमिश्रणीयानि यथा साधूनां गमनसमये तेषां पदरजोभिः मिलितदेह-भस्मनो मे सद्गतिर्भवेत्।"

धर्मप्राणः। परमशोभनं खल्वेतद्वचः।

केवलकृष्णः। भूयोऽपि शृणु। अस्माकं सारुः सारदामणिर्वा-माशयरोगेण सातिशयम् आक्रान्ता न केनाप्युपायेनारोग्यं भजते स्म। किन्तु रामकृष्णेन यस्मिन् दिवस एव उक्तम्—"भो हृदय! सा (सारदा) इत्थमेव जगत्यागमिष्यति पुनर्गमिष्यति च, तस्या मनुष्यजन्मनः किमपि सार्थक्यं न भविष्यति।" ततः प्रभृति सा सारदा-रोग्यं लभते स्म।

धर्मप्राणः। अहो चमकप्रदा घटनेयम्। भूयोप्येतयोः परिवारयोर्वार्तां ब्रूहि। एतद्वार्ताश्रवणार्थमहं नितरामुत्सुको वर्ते। पश्य—

संसारदावानल-तापितानाम्
अन्विष्यतां शान्तिसुशीतलाम्भः।
सत्सङ्गमः सच्चरितानुचर्चा
पीयूषकल्पा किल मानवानाम्॥२६॥

धर्मप्राणः। केचन पुनरेनमेव गदाधरमुखोपाध्यायं रामकमल-रामेश्वरानुजं सर्वदा जागतव्यापारेषु परोपेक्षाप्रदर्शनाद् भावोन्मत्तत्वाच्च उन्माद इति विघोषयन्ति। सारदाया माता श्यामासुन्दरी तु कन्याया निष्पुत्रकत्वात् करुणं विलपति। किन्तु श्रूयते रामकृष्णेनेत्थं भाषितम्—

कन्यायां गर्भजातांस्त्रिचतुरतनयान् द्रष्टुमुत्कण्ठमाना
किं श्वश्रूः साश्रुनेत्रा विलपति करुणं वत्सहीनेव धेनुः।
तादृक् कालो न दूरः स्वतनयरहिताप्यात्मजा यत्र तस्या
"मा मा" शब्दैः समुच्चै रुजमतिमहतीं कर्णयोर्लप्स्यते सा ॥३०

केवलकृष्णः। एतद्भाषणं सामयिकविजल्पितमिव श्रूयते। किन्तु दुःखस्य विषय एष एव यत् श्यामासुन्दरी सारदया सह दक्षिणेश्वरं गत्वा न दिनमेकमपि तत्र स्थातुं प्राभवत्। रामकृष्णस्य भागिनेयो हृदयोऽतीव कर्कशभाषी। स खलु "कथमागता ? कस्य हेतोः ? किमत्र संघटितम् ?" इत्यादिभिः सुमिष्टभाषितैः श्यामासुन्दरीं सन्तोष्य तां तस्याः कन्यां सारदां च व्यसर्जयत्। ते श्यामासुन्दरी सारदा च निरुपाये रामलालेन नौकां संग्राहयामासतुः। तस्मिन् दिने श्रीरामकृष्णो मौनमवाललम्बे। मन्ये एतद्दुष्कृतफलेनैव हृदयस्य सौभाग्यसूर्योऽपि तस्मिन् क्षण एवास्तमगमत्। अचिरादेव कारणान्तरमुद्भाव्य मन्दिराधिकर्ता हृदयं चिराय दक्षिणेश्वरान्निष्काशयामास। न चैतदाकस्मिकम्, नियमः खल्वेषः। कथमिति ?

जनयति यदि दुःखं पामरस्यापि कश्चिद्
ध्रुवमनुभवितव्यं तत्फलं तेन सद्यः।
प्रणिहितहृदयानामीश्वरे सर्वकालं
गुरुजनरमणीनां का कथा दुःखदातुः ॥३१

इदानीं पूजकस्य हृदयस्य स्थलाभिषिक्तोऽभवद् रामकृष्णभ्रातुष्पुत्रो रामलालः। अत एवेदानीं सारदामणिर्लक्ष्मीशिवरामाभ्यां सहिता दक्षिणेश्वरं गमिष्यतीति श्रूयते।

निर्विघ्नं गच्छतादेषा साध्वी पतिनिकेतनम् ।
चिरान्मिलितयोर्भूयाद् दम्पत्योः सुखमक्षयम् ॥३२

तदेहि, आवां गच्छावः ।

[निष्क्रान्तौ धर्मप्राण-केवलकृष्णौ]

(इति विष्कम्भकः)

तृतीयोऽङ्कः

प्रथमदृश्यम्

स्थानम्—'तेलोभेलो' प्रान्तरस्थ-वटवृक्षतले कालीमन्दिरम् ।

कालः—रात्रिः ।

[प्रविशति श्रीरामकृष्णदत्त-कङ्कणादि-परिभूषिता सारदामणिः ।]

सारदा । अहो ! दूरं गता खलु मे सङ्गिनः । क गता लक्ष्मीः ? क वा शिवरामः ? घोरे काननेऽस्मिन्नेकाकिन्यहं विराजे । सर्वथा तथा भवतु यथा कस्याप्यमङ्गलं न स्यात् । देव ! सर्वेषां मङ्गलं कुरु ।

[दूरादलातालोको दृश्यते]

कस्माद् अकस्माद् विच्छुरत्यालोकरश्मिः । देवो मां प्राह—"आपत्पात इष्टनाम स्मरणीय"मिति । तत् तथा करोमि ।

(इति निमीलितनेत्रा तिष्ठति । चिराच्चक्षुरुन्मील्यायान्तं कञ्चन पुरुषं दृष्ट्वा । किञ्चिद्भयं नाटयन्ती स्वगतम्)

जानूर्ध्वगामि मलिनं वसनं वसानः
कृष्णाकृतिर्निविडकुञ्चितकेशपाशः ।
यष्टिं करे वलयिनि प्रतिगृह्य दीर्घां
कोऽयं समेति जनयन् हृदयस्य कम्पम् ॥३३॥

[ततः प्रविशति घोरकृष्ण-निबिड-कुञ्चित-केशपाशो दीर्घयष्टिको रौप्यवलय-हस्तो दस्युः कालुबागदो ।]

दस्युः। कालि! करुणामयि! गृहाण दुष्कृतिनस्तनयस्य मे प्रणामान्। यद्यपि—

न जानामि बालान्न यूनो न वृद्धान्
धनानां निमित्तं निहन्मीह सर्वान्।
भृशार्तश्च कार्तस्वरक्षोदलोभा-
न्निहन्तुं भवेन्मे न कारुण्यलेशः॥३४॥

तथापि—

क्रूरापि वन्योचितवृत्तिरेषा
जीवातवे यन्मयका गृहीता।
दयामयी त्वं जगतः प्रसूति-
र्निस्तारिका किं न भवेस्ततो मे?॥३५॥

(सारदां दृष्ट्वा सोल्लासं हन्त)

दैवादत्र समायाता कामिनीयं सकाञ्चना। (सविषादम्)
कष्टं निष्किञ्चनप्राया प्रतियास्यति बान्धवान्॥३६॥

का त्वम्? कथमस्मिन् "शुभे" स्थाने दण्डायमानाऽसि? कुत्र वा यास्यसि? अपि न जानास्यस्मात् स्थानात् स्वर्गलाभः सुलभ एव।

सारदा। पूर्वस्यां दिशि गन्तुमिच्छामि।

दस्युः। नायं पन्थास्तेऽयनाय। अहं त्वां शोभने पथि नेष्यामि। मामनुसर। हाः हाः हाः! (उच्चैर्हसति)।

सारदा। (सारल्यमभिनीय) यदाज्ञापयति भवान्। कृतज्ञास्मि।

दस्युः। हाः हाः हाः! अतिसाहसिनी त्वम्। सत्यं वद का त्वमसि?

सारदा। पितः! अहं तव कन्या सारदा।

दस्युः। मम कन्या सारदा? सत्यं वद का त्वम्? रे मृषाभाषिणि न जानासि कस्य करे पतिताऽसि?

वाञ्छसि यदि कपटेन स्वीयां मुक्तिं दस्योर्मे हस्तात्।
तदयं महाभ्रमस्ते नाहं शक्यः प्रवञ्चयितुम्॥३७

सारदा। पितः! सत्यं वदामि, अहं तव कन्या सारदा।

दस्युः। [सचकितम्] मम कन्या सारदा? आश्चर्यमाश्चर्यम्! अकस्मान् मनसि मे कथं सन्तानस्नेह उद्वेलो भवति?

सुप्तं यच्छैलसारे मम हृदि सुचिराद् गूढवात्सल्यबीजं
सन्तानस्नेहयोगात् किमिति तदधुना कल्पते ह्यङ्कुराय।
नो चेदन्यस्य गृह्णन्नदयमनुदिनं प्राणवित्तादि सर्वं
किं वैक्लव्यं भजामि ह्यपरिचितचरीं वीक्ष्य बालां वनान्ते ॥३८॥

नहि नहि, नैतादृशं चित्तदौर्बल्यं मयि शोभते। सत्यं वद, का त्वम्? कथम् एतादृशम् अघटन-घटनम्! अथवा, नहि कन्यका, सा त्वं मम स्नेहमयी ममता-मधुरा जनन्येव।

सारदा। परमश्रद्धेय पितृदेव! कृपया शृणु तव कन्याया दुरवस्था-विषयम्। सङ्गिनो मे विश्वस्ताः पुरतः कुत्रापि भवेयुः। अहमपि पथिभ्रष्टा वर्ते। भवतां कृपामधुरिम्णाऽहं तैः सह सम्मेलितुं वाञ्छामि। भवतः परमादरभाजनं जामाता, दक्षिणेश्वरधाम्नि राज्ञ्या रासमण्याः श्रीकालिका-मन्दिरे वसति। तत्पादोपान्तप्रापणाय ममेयं शुभयात्रा। आ-कालीमन्दिरं मामकः सहायको भवान् आगच्छति चेज् जामाता ते श्वशुरं महत् समादरिष्यते।

दस्युः। [स्वगतम्] आश्चर्यमाश्चर्यम्!

रोमाञ्चितं भवति मे सकलं शरीरं
नेत्रद्वयं विगलदश्रुतयाऽप्रसन्नम्।
कम्पः परोऽङ्घ्रि-युगले स्थित ईश्वरीयो
भावश्च कोऽपि हृदये, किमहं करोमि ॥३९॥

सारदा। पितः! कथं तूष्णीं तिष्ठसि? किं चिन्तयति भवान्?

दस्युः। अहो! मधुर-गम्भीर-वाणीयं मम हृदय-वीणा-तन्त्रीं झङ्कारयत्यपूर्वतानेन। [सन्निकटतरमागत्य सारदां निपुणं दृष्ट्वा] किमियं मानवी? अथवा छद्मवेशधारिणी देवी?

नेयं साधारणी वेशधारिणी तारिणी स्वयम् ।
विद्योतते शरीरेऽस्या यतो भागवती द्युतिः ॥४०॥

हीरकखचितकाञ्चन-वलयम् अस्या हस्ते ब्रह्माण्डमिव राजते । अथयेयं देवी सीता । रघुनाथ-हृदयानन्द-कारणं यथा पञ्चवट्याम् । तस्याः शोभनालङ्कार-विभूषिता विश्वविमोहिनी मूर्तिः प्रोद्भासयतीदं तमिस्राच्छन्नं घोरमरुस्थलम् । गलदेशेऽस्या महीयस्या "मटर"-मालिका, कर्णयोः कर्णपूरः ("माकडि"), नासिकायां "नत्" इति भूषणम् । अहो ! भक्तरूपिणा भगवतेव सुसज्जितेयं जगज्जननी ।

(सारदामुद्दिश्य सश्रद्धम्)

मातः ! क्षमस्व माम् । मा भैषीः । निर्भयं मामनुसर । पश्चान्मे समागच्छति मम पत्नी परमसाहसिनी कर्मनिपुणा 'वाग्दिनी' ।

सारदामणिः । (पुरतः पश्यन्ती स्वगतम्) अदूरे सत्यं नु दृश्यते छायालीनो नारीकायः ।

(दस्युमुद्दिश्य) स्नेहमय जनक ! भीतेः किं वा कारणम् ? अहं तवाश्रिता साम्प्रतम्, अत एव निर्भया विचरामि ।

[ततः प्रविशति दस्युजाया वाग्दिनी]

सारदा । (वाग्दीजायामुद्दिश्य, तस्या हस्तं धृत्वा) मातः ! अहं तव स्नेहधन्या कन्या सारदा । सहगामिभिः पश्चात् परित्यक्ता नितरां विपन्नाभवम् । सौभाग्यक्रमेण मातापितरौ मेऽचिरादेव घटनास्थले समागतौ । अन्यथा कीदृशो मे विपदभविष्यदिति को नु वक्तुमर्हति !

दस्युपत्नी । परमादरिणि दुहितः ! इदं मे परमं सौभाग्यं यद् एकेनैव मातृसम्बोधनेन त्वं मादृशीं दीनहीनां दस्युललनामपि पवित्रीकरोषि । पथिश्रमक्लेशो भृशं त्वां दुनोति । अहो ! पश्य । कमल-कोमलं पल्लव-पेलवं स्वभावालक्तक-राग-रञ्जितं तव पादयुगलं धूलि-धोरणि-परिचुम्बितं स्वेदाक्तं शिशिरसिक्तं सत् अलिकुल-निषेवितं विकच-पङ्कजद्वयमिव परिशोभते । किञ्च,

तेलोभेलो नामके प्रान्तरेऽस्मिन्
रुद्धश्वासे बद्धभीमान्धकारे।
त्वय्यायान्त्यां मन्दवायुः प्रवाति
ज्योत्स्ना सान्द्रा मन्दयत्यन्धकारम् ॥४१॥

सत्यं सारदे ! का त्वम् ?

सारदा। जननि ! अहं जयरामवाटिका-निवासिनः परमसत्यनिष्ठ-श्रीरामचन्द्रमुखोपाध्याय-महाभागस्य वल्लभा दुहिता सारदा, 'सारुः' इति आदरात् स्नेहसिक्तनामधेया। जननी मे श्यामासुन्दरी जगन्माता श्यामेवावतीर्णेति मन्ये। किन्तु मातः !

युवां मयि कृपापरौ त्वमथ भद्र एषोऽपि च
प्रसाद-ममतादरान् व्यततुतं हि नित्यं यतः।
ततोऽहमपि सारदा विपुल-सम्भ्रम-श्रद्धया
स्वकीय-पितराविवास्तमितभेदमीक्षे युवाम् ॥४२॥

युवयोः स्नेहमधुविप्लावनेन मधुरं मम जीवनम्। केवलं प्रार्थये यथा ते जामाता युवयोः सम्मानन सौभाग्य-सुखं लभते, तथा विधीयताम्।

दस्युः। जामातरं द्रष्टुम् अचिरादेवावां ध्रुवं गच्छावः। प्राण-प्रिय-कन्यके ! गभीरा रात्रिः, त्वमपि परिश्रान्ता, अधुना अदूरस्थितम् आवासस्थानं शुभागमनेन धन्यं कुरु।

सारदा। कृतार्थास्मि। [विश्रामागारं प्राप्य] परम-रमणीयं स्नेहसुशीतलम् इदं स्थानम्।

दस्युः। स्नेह-पाञ्चालिके ! नयनमणि-सारदामणे ! तव पादारविन्द-स्पर्शेन स्वर्गसौधमिव राजत इदं क्षुद्रगृहम्।

गलति किमिति मातस्त्वद्वचोभिर्मसेदं
हृदयमचलसारं दस्युवृत्तिप्रसङ्गात्।
भुवि पुनरवतीर्णा राधिका जानकी वा
त्वमसि न तु तदन्या कापि सामान्यनारी ॥४३॥

सारदा। महीयन् पितः! कन्यैव जननी, विश्वकन्यैव विश्वजननी। तत्र को भेदः? तस्मादस्माकं वैदिककृत्येषु प्राथम्येन मातृकापूजा, अन्ते च कुमारीपूजनम्। तस्मात् यतो भवान् मां कन्यकां मन्यते, तत एव मां जननीरूपेणापि परिगणयति।

अत्याश्चर्यं भारतं वर्षमेतद्
यत्रोत्पन्ना मानवा देवभावाः।
नारीदर्शं मातृबुद्ध्या नमन्ति
मातर्मातर्व्याहरन्तीति चोच्चैः ॥४४॥

दस्युपत्नी। किन्तु नाथ! कथम् एतत्? यद् भवान् ममानाहार-क्लिष्टायाः कन्यकाया इत्थं भाषणक्लेशं जनयति? विश्रामं लभतां नाम प्राणप्रियतरा दुहिता सारुः।

[दस्युपत्नी स्ववस्त्राञ्चलेन सारदायाः शय्यां रचयति।]

दस्युपत्नी। नाथ! अचिराद् विपणेरानय भृष्टतण्डुलम् ("मुड़ि")। आदरिणी कन्यका मे प्रथमं येन तेन प्रकारेण क्षुन्निवृत्तिं करोतु नाम। आवयोरन्नाभावहेतोर्महत् कष्टं मे दुहितुः स्यात्। किन्तु किं करोमि। (दस्युर्बहिर्गतः।)

सारदा। न हि न हि मातः! यदेव स्नेहस्पृष्टं तदेवामृतम्! पश्य मातः—

पीयूषभोजनपरा अमराः परिहाय त्रिदिवं शिवदम्।
निवसन्ति यज्ञवेद्यां श्रद्धाहुतहव्यमात्रपिपासया ॥४५॥

दस्युपत्नी। सारो! मातः! सुखं विश्रामं कुरु। नात्र आस्ते किञ्चिदपि भीतेर्दुःखस्य च कारणम्। जामातरं द्रष्टुं गच्छसि, सर्वं सुखं हृदयं ते विप्लावयतु नाम।

(दस्युर्भृष्टतण्डुलेन सह प्रत्यावृत्तः।)

दस्युः। मातः सारदे! भृष्टतण्डुलं कृपया गृहाण।

सारदा। परमतृप्तास्मि। पितः किमिति भवान् क्रूरवृत्त्या जीवति?

दस्युः। मातः ! अलमद्य तस्याः पापकथायाः समालोचनेन। अद्य मम नारकजीवनमपि परमदेव्यै चिराय समर्पयामि। त्वयाद्य दत्तं मह्यं दिव्यं चक्षुः। भक्तानुग्रह-विग्रहो भगवान् रत्नाकर-दस्युं वाल्मीकिरूपेण परिणमयन् समुद्दधार। भगवतो बुद्धस्य करुणया दस्युप्रवरोऽङ्गुलिमालोऽपि जातो निर्वाणभाजनम्। भगवतो महाप्रभोर्नित्यानन्दस्य च करुणया जगाइ माधाइ समाख्यौ कलुषाचारौ कुसुम-पवित्रौ बभूवतुः। तद्वत्, स एव भगवान् अद्य मां समुद्धर्तुं मातुराकारेण समागतो नु किम्? पूर्वोक्तेभ्योऽप्यहं पाषण्डतम इति हेतोः पुरुषरूपं विहाय कोमल-मधुरनारीरूपं भगवता धृतं किम्?

सारदा। पुण्यश्लोक पितः! स्नेहान्धतया भवान् इत्थं कथयति। अहं सहजावला सारदा। भगवत इष्टदेवस्य करुणयैव भवान् मुक्तिं लप्स्यते।

दस्युः। मातः, शृणु मे शपथवाणीम्। कन्याप्रतिमां त्वां स्पृष्ट्वैव ब्रवीमि।

आस्तां नारकजीवनं मम चिरान्न्यस्तं जनन्याः पदे
काली सेयमतः परं हृदि परं मे राजतां पूजिता।
पूज्या चेत् प्रतिमा तपोधनविधिस्तत्रावलम्ब्यो मया
कामक्रोधमुखा भवन्तु बलयो न च्छागमेषादयः॥४६॥

दस्युपत्नी। (अश्रु विसर्ज्य) श्वः प्रभाते तमसा-परिवृतं स्थानमिदम् अधिकतरं तमसाच्छन्नं कृत्वा त्वम् पतिगृहं यास्यसि। भोजनाय तुभ्यं किं दास्यामि? जामात्रे वा किम् उपढौकनं प्रेषयिष्यामि? भवतु, एताः क्षुद्रक्षेत्रोत्पन्नाः कलायप्रसवमञ्जरीः ("कडाइशुटि") तवाञ्चले निधास्ये—यथासुखं भृष्टतण्डुलेन भुङ्क्ष्व। इदानीं शयनसुखं लभस्व। यामिनी प्राग्रेसरा भवति। सारो! रक्षिरूपेण स्थास्यति ते पिता स्वयमेव।

दस्युः। अयि मुग्धे, अस्थाने तवोद्वेगः। अथवा युक्तमेवैतत्।

सर्वजगत्पालिन्या यद्यपि नास्ति भयं सारदामणेः।
तथापि लोकप्रथया सुतकृत्यमनेन पालितं भवति॥४७॥
सारदे वरदाकारे जगदम्बे परात्परे।
कालुवाग्दीजनन्यै ते सनातनि नमो नमः॥४८॥

चतुर्थोऽङ्कः

स्थानम्—'नहबत्-खाना"। कालः—प्रभातम्।

[प्रविशति अवगुण्ठनावृता सारदा हृदयश्च]

हृदयः। (सक्रोधम्) मातुलानि! त्वदर्थे संगृहीतानां काष्ठ-खण्डानामेकं व्यतीतायां रात्रौ गङ्गया कुत्रापि अपसारितम्। तव पितृभूमि-"जयरामवाटिका", किन्तु तत्र विषये "जयस्य" किमपि न प्रेक्षे, "राम"-नामकस्ते पितापीदानीं नास्ति "वाटिका" तु नास्त्येव। पक्षान्तरे मम मातुलः, भवतु नाम "कामारपुकुर"-निवासी, किन्तु सर्वत्र तस्य नाम्नि महासमुद्रः स्वयमेव सर्वं संगृह्णाति।

लोके मान्यो महीयानतुलगुणयुतो मातुलो मे प्रसिद्धः
संसाराब्धेर्दुरन्तात् कति कति न जनानुद्दधार स्वशक्त्या।
विश्वानन्दप्रदाता प्रणमति जनता यं समालोक्य दूरात्
तस्यालक्ष्मीस्वरूपा किमिति गुणमरुस्त्वं स्थिताऽर्धाङ्गिनीत्वे? ॥४९॥

या जाह्नवी सर्वजने दयालु-
र्यच्चिन्तया हन्त जनास्तरन्ति।
सा केवलं भाग्यगुणात्तवैव
प्रतारयन्ती किल वर्तते नः ॥५०॥

सारदा। वत्स! कथं क्रोधपरवशोऽसि? अहं सुष्ठु जानामि मम दैन्यस्वरूपं दौर्भाग्यञ्च। इतश्च स्वयम् अहमपि सहस्रकोटिशः स्वीकरोमि — भगवान् श्रीश्रीठाकुरः सर्वथा एक एवाद्वितीयः। मत्सदृश्या दीनहीनया स्त्रिया सह कथं तस्य तुलनम्?

जानाम्यहं हृदय काममधन्यतां मे
दुर्भाग्यमप्यतिमहद् गुणराशिनाशि।
श्रीठाकुरः पुनरयं महतो महीयान्
तौल्यं कुतो जलधिपल्वलयोस्तनोषि ॥५१॥

हृदयः। (उच्चैः) किमहं तव परिहासभाजनं यद् इत्थं मामुपहससि ? नाहं केवलं जानामि, परन्तु निखिलमपि विश्वं जानाति,—

अङ्कः शशाङ्क इव कीट इव प्रसूने
और्वः समुद्र इव कण्टकवत् पयोजे।
विश्वश्रुते मम तु मातुलरामकृष्ण-
देवे त्वमस्यकुशला परमोऽभिशापः ॥५२

सारदा। वत्स! शान्तो भव। नोपहासोऽयम्, इयं मम हृदयोत्था सत्यतमा वाणी।

चन्द्रमणिः। (झटिति प्रविश्य)

हृदय! किमुन्मत्तोऽसि, यत् परमपूजनीयां मातुलानीं प्रतीदृशं कटु भाषसे ? किं ? किं ब्रवोषि त्वम् ? वधूमाता मे "जयरामवाटिकायाः" शाश्वतो जयः, कामारपुकुरस्य च; न केवलम् अस्मद्देशस्य; परन्तु निखिलधर्मराज्यस्य।

पुण्यतोया जाह्नव्यपि सारदाया हस्तं गृहीत्वा नृत्यन्ती जगन्मङ्गलाय समुद्रसङ्गमाभिमुखं प्रवहति। अपिच रे दुर्बुद्धे!

यदि भवति सुतो मे रामकृष्णात्ममूर्ति-
स्तदियमपि हि सीता राधिकायुग्मरूपा।
भवति च भव-सिन्धौ मातुलस्ते तरिश्चेद्
विगणय तनयां मे सारदां कर्णधाराम् ॥५३

हृदयः।

त्वमेव मातामहि मातुलान्याः
स्पर्धाभिमानौ विदधासि तुङ्गौ।
जानीहि वृद्धे नहि रामकृष्ण-
मप्येष शर्मा हृदयः स्तवीति ॥५४

कथं त्वम् अकारणमस्या हेतोर्मां तिरस्करोषि ?

चन्द्रमणिः। वृद्धाहं तत एव त्वत्तो जगत् पूर्णतरं जानामि। इयं

मे कन्यका निरलसा निस्तन्द्रा दिवसयामिन्यौ सायं प्रातरात्मानं धूपयष्टिकामिव ज्वालयित्वा अस्माकं सर्वेषां जीवनं सौरभमयं करोति, तवापि। मा विस्मर, तवापि।

हृदयः। (उच्चैः) हुम्। एष शर्मो न कथमपि कमपि वा समपेक्षते। प्रथमतः, "जयरामवाटिका" विशुष्का, तव प्राणसमेयं सारदामणिस्तस्याः शुष्कातिशुष्कं पुष्पमपि न, केवलं भूतल-पतितं छिन्न-पत्रखण्डमेकम्।

[कोलाहलं श्रुत्वा व्याकुलः प्रविशति रामकृष्णः]

रामकृष्णः। हृदय! किं नु संघटितम्? कथं प्रभातेऽपि कोलाहलतत्परोऽसि त्वम्?

हृदयः। मातुल! गङ्गानदी मातुलान्या गृहनिर्माणार्थमानीतं काष्ठखण्डमेकम् स्रोतसा वाहितवती, तत्र दोषः सवस्तस्याः—इति मयि भाषमाणे वृद्धेयं तडिद्वेगेनागत्य मातुलानीम् अकारणं प्रशंसति, मां च निन्दति। मम मते तु, सा न प्रशंसार्हा।

चन्द्रमणिः। सा न प्रशंसार्हा? का तदा जगति प्रशंसामर्हति? इयं मे दुहिता यामिन्यास्त्रिघटिकात आरभ्य द्वादश-घटिकापर्यन्तम् अतन्द्रिता शरीरक्लेशमविगणय्य सर्वं सुखमिति मन्यमानात्मानं क्षीणीकरोति, निःशेषं निःशब्दं निर्विकारम्।

रामकृष्णः। सत्यम्। विश्वसेवार्थं दत्तप्राणा सा मूर्तिमती करुणा क्षमा सहिष्णुता च।

चन्द्रमणिः। पश्य। क्षुद्रोयं 'नहबत'प्रकोष्ठः पारावत-निवासयोग्यतां गतः। तत्रापि बहुजनसंसेवनाय वस्तु-सामग्र्या आनन्त्यम्। यस्मिंस्त-स्मिन् क्षणे यस्मिन् कस्मिन्नप्यागच्छति नवनव-व्यञ्जनादिपाकोऽनया कर्तव्यः। मनसाऽपि नेयं विरागमाविष्करोति। अस्येदं प्रियम् इदमस्मै न रोचते एतदस्य पथ्यम् इत्यादिविवेचनया राशीकृतानि भोजनोपकरणानि प्रत्यहमेकाकिन्यानयैव क्षुधार्तजनेभ्य उदरपूर्तये भोज्यरूपेण प्रदेयानि। रजन्यामपि स्थानदोषादुपजातैस्तैस्तैः कारणै-

रस्या निद्रालेशोऽपि न भवति। बालिकेयं केनोपायेन शरीरं बहमानास्ते नाहं जाने। तथापि त्वं ब्रवीषि दोषोऽस्या एव।

हृदयः। मातुलानी स्वयम् एव स्वकष्टं जनयति -- यतोऽस्याः स्वभाग्येन सह विवादो वर्तते।

रामकृष्णः। (सरोषम्) हृदय! शृणु सावधानम्।

मां तुच्छीकृत्य यत्किञ्चिद् भाषसे तत् सहे वरम्।
एनामुद्दिश्य परुषं सहिष्ये भाषितं न ते ॥५५॥

अपि च शृणु रे मूढ!

य इह वसति देवः शाश्वतो मे हृदन्तः
स यदि भवति रुष्टः स्यादपि प्राणरक्षा।
अधिहृदयममुष्या राजमाने तु रुष्टे
न हरिहरविरिञ्चास्ते करिष्यन्ति रक्षाम् ॥५६॥

तस्मात् सावधानो भव, परं सावधानो भव।

[हृदयः सभयं क्षणं मौनमवलम्बते।]

चन्द्रमणिः। पुत्र! अहर्निशं कठोरश्रमकातरा ममेयं परमादरिणी पुत्री कथं शरीरधारणे समर्था भविष्यति? अहो! स्वल्पपरिसरेऽस्मिन् कक्षे पादसंप्रसारणस्यापि स्थलविहीन इयं युगपद् गार्हस्थ्यधर्मं सन्न्यासधर्मञ्च कथं पालयतु। इयं मे तनया स्वर्गलक्ष्मीः, अथ पुनर्मे गृहलक्ष्मीः। वत्स! अस्या हेतोः किमपि कुरु।

रामकृष्णः। (सस्मितं स्वगतम्) कः कस्य हेतोः किं करिष्यति? कः कं रक्षति? (मातरमुद्दिश्य) स्नेहमयि जननि! निश्चितमेवास्मिन् विषये किमपि करणीयम्। साधन-पथो हि कण्टकाकीर्ण एव।

हृदयः। [स्वगतम्]

विलोक्य चन्द्राननमेतदीयं कामं युवा मुह्यतु मातुलो मे।
मातामहीयं जरती किमस्यां स्नेहानुबन्धं प्रगुणीकरोति ॥५७॥

तत् सर्वमेतेषाम् आत्ममुखम्। (प्रस्थितः।)

सारदा। मातः सत्यं वदामि, का कथा दुःखस्य, परम् अनेन गृहकर्मणा निरन्तरं व्यापृताहं सुखमेवातुलमनुभवामि। यतः—

दददत्या दीनेभ्यः परिक्लिशतनुभ्योऽन्ननिचयं
जनन्यास्तन्वत्यास्तव च परिचर्यामनुदिनम्।
चरन्त्याः साहाय्यं पतिचरितधर्मे च विमले
श्रमो यो यो मातः स स खलु तपस्या मम परा॥५८॥

रामकृष्णः। सत्यमाह सारदा। किञ्च, स्थितायां मे मातरि अरण्यमपि नन्दनकाननायिष्यते। न तत्र किमपि कष्टं दुःखं वा। सर्वं सुखं सुखपरं च।

जननि! पुत्रवधूस्तव श्वश्रूदेवीं शुश्रूषमाणा जगदिदं स्वर्गादपि गरीयो मन्यते। यत् सत्यं मातुः का वा गरीयसी? मातृचरणमेव सर्व-तीर्थस्थानेभ्यो गरिष्ठम्, मातृचरणमेव श्रेष्ठः साधनविषयः। जननि, तव सेवैव जगज्जनन्या आराधना, त्वमेवावयोः परमा गतिः। [मातरं साष्टाङ्गं प्रणम्य) तवैवाशीर्वादान् आवां प्रार्थयावहे। [सारदा-देवी च साष्टाङ्गं मातृचरणयोः पतति]

[सर्वे निष्क्रान्ताः]

— ——

पञ्चमोऽङ्कः । (विष्कम्भकः)

पुत्तिकानृत्यकृच्-छद्मवेशधारि ह्यारि-मेरीकृत-सङ्गीतम् ।

स्थानम्—विपणिकेन्द्रम् समयः—अपराह्णः

ह्यारिः । पश्य प्रिये मेरी नवयुगघटनम् ।

अहो रम्या नवीनरीतिः मधुर-हास-कास-पद्धतिः

प्रायः पतद्धूम्रवर्ति-कृष्ण-वदनम् ॥५६॥

वल्लकाषदत्तहस्त-सदाग्रीवाबन्धतुष्ट-

कृष्णवक्र-पादलोपि-चुङ्गिधारणम् ।

वाक्यमध्ये शतं प्रति ह्याट्म्याट् नवनवति-

शब्दव्यवहरणं मनोहरणम् ।

'बल'नृत्यं कुरु मेरि विश्वभूषणम् ॥६०॥

मेरी । दारलीन (Darling) पथिमध्ये घटतां बाहुग्रहणम् ।

गृहमध्ये भवतु नाम कटुवाक्यसंगरणम् ॥

यौथपरिवारस्य ध्रुवं धरालुण्ठनम् ।

नवयुग-सभ्यता हार्दिक-वाञ्छनम् ॥६१॥

ह्यारिः ।

दारलीन ! पथि पथि पथि नारी-विघूर्णनम् ।

ऊनविंश-शताब्द्याः सविशेषघटनम् ॥६२॥

[ततः प्रविशतः प्रधान-करणिकः ("बड़बाबु") आमओयेलः (अमूल्यः) तस्य चाटुकारः दोयारकिनसनश्च (द्वारिकानाथसेनः)

आमओयेलः । (सक्रोधम्) अहो को न्वस्मादगाङ्गल-शिक्षितोपहासमूलकं सङ्गीतं गायति ? भो पुत्तलनर्तनकृन् महामूर्ख अशेषस्पर्धाशील ! केन रचितं सङ्गीतमिदं कुतो वा त्वया प्राप्तम् ?

दोयारकिनसनः । सत्यं महासत्यम् ! सारात्सार !

(पाश्चात्यिका-नर्तनकृतावुद्दिश्य)

त्वरितं ब्रूहि को दण्डविधिविगर्हितम् इदं सङ्गीतं रचितवान्। न जानासि कौ युवयोः पुरोभागे वर्तेते ? एष एव महामहिमान्वितः शतशतजनानां दण्डमुण्डनकर्ता "टमसन् एण्ड सन्स" नाम्नया महत्या आंलो-कोम्पान्याः प्रधानकरणिकः श्रीलश्रीयुक्तः अमूल्य-विश्वासः, मिष्टार 'आमश्रोयेलफेत्फुल' इत्यपरनामा। अहमस्मि तस्य प्रियभक्तः श्रीलश्रीयुक्त द्वारकानाथसेनः—यस्य मिष्टार 'डोयारकिन-सन' इति नामान्तरम्। तत् त्वरितं ब्रूहि, क्षणमात्रं विलम्बनं मा कुरु, सत्यं वद।

ह्यारिः। सारात्सार! (Sir of Sirs!) कथं भवान् रुष्ट इव अवलोक्यते ? भवान् राजयोगराजभोगपुष्टः, अहं भवतो दासानुदासो दीनदरिद्रः पल्लीकविः स्वावस्था-वैगुण्याद् राजधानीमार्गेषु छद्मवेशमास्थाय पाञ्चालिकानर्तनेन जीविकानिर्वाहं करोमि। सङ्गीतमिदं मयैव रचितम्।

आमश्रोयेलः। (सक्रोधम् उच्चैः) अरे अकालकूष्माण्ड! अपि त्वया "सपस्य पञ्च पदानि दृष्टानि" ? अहिरसि चेत्त्वेमहमपि नकुलोऽस्मि। पैतृकप्राणान् रक्षितुमिच्छसि चेदस्मात् स्थानादचिरेणैवापसर।

दोयारकिन्सनः—सत्यं महासत्यम्! याहि अधःपातं याहि, दूरं गच्छ।

(पाञ्चालिकानर्तनकृतौ बहिर्गच्छतः)

आमश्रोयेलः। (सक्षोभम्) अहो धृष्टता! अहो कृतघ्नता! अशिक्षितानां कुसंस्काराच्छन्नानां "नेटिभानाम्!" देवाशीर्वादसम्पातः खल्वेष यदाङ्गलजातेर्भारतवर्षस्य राजत्वभारग्रहणम्। अद्याप्यासमुद्र-हिमाचलं भारतीयाः सर्वे भूमौ पात्रं निधाय हस्तेन खादन्ति, शालिग्राम-प्रस्तरं पूजयन्ति, 'कोटं' 'प्याण्टश्च' न परिदधते, पुरनार्या सह चक्राकारं न नृत्यन्ति, 'बल्-डान्सं' न कुर्वन्ति। धिक्! धिक्! नह्यस्य देशस्य समुन्नतेः काऽप्याशा।

दोयारकिन्सनः। सत्यं महासत्यम्! सारात्सार (Sir of Sirs)!

· अद्यापि भारतीया नार्यस्ताम्रकूट-लट्टिपानजनितम्, अर्थात् 'सिगारेट-पान-जनितं धूम्रजालं नासारन्ध्रमार्गेण नेतस्ततो विस्तारयन्ति। मद्यपानम्, अर्थात् "ककूटेल" पानं न कुर्वन्ति। परम्, अद्यापि यथापूर्वं बहुसहस्रवर्षेभ्यः प्राग् रचितं जीर्णदीर्णास्थिचूर्ण-जर्जरं रामायणं महाभारतञ्च सादरं पठन्ति। धिक्! धिक्! नह्यस्य देशस्य मुक्तेः काप्याशा (प्रभुमनुकृत्य)।

आमओयेलः। न हि, न हि वर्षसहस्रेणापि "नेटिभानां" समुन्नतिर्भविष्यति। मध्याह्नमार्तण्डविकीर्णं दिवालोकमपि ते न पश्यन्ति। गाढतमसाच्छन्ना दिग्भ्रान्ता विचारबुद्धिविहीना भारतीयाः। नैतेषां हितं जगतीमण्डले कोऽपि कर्तुं शक्यति।

दोयारकिन्सनः! सत्यं महासत्यम् सारात्सार! भूयो "गण्डस्योपरि पिण्डकः" संवृत्तः। यद्यपि पाश्चात्त्यशिक्षा-धन्याः केचन नव-नवालोक-संप्रसारणैर्भारतवर्षम् आलोकस्नातं कर्तुं वाञ्छन्ति। ते हि वैदेशिकशिक्षाभ्यासात्—

कुखाद्ये खाद्ये वा कमपि न विभेदं विदधते
न कुर्वन्ति श्रद्धामपुरुषकृतौ श्रौतवचसि।
स्वसा वा भ्राता वा स्वजनक-जनन्यावपि च वा
लभन्ते नैतेभ्यो मरणसमयेऽप्यन्नकणिकाम् ॥६३

तथापि तेषां संख्या तु नगण्यैव। दैवदुर्विपाकादकस्मात् दक्षिणेश्वर-कालीमन्दिरे आविर्भूतो महाधुरन्धरः सनातन-ध्वजाधारी तथाकथितो युगावतारो रामकृष्ण-नामधेयः कश्चित्। स कृष्णं खिष्टञ्चैकीकरोति, सर्वधर्मसमन्वयवादं प्रचारयति च। बाइबेल-वेद-कोराणानां सुसमञ्जसत्वं कथं सम्भवति? श्रूयते च—एष साधुः कामिनीकाञ्चनत्यागी, मनःमोहकरेन्द्रजालविद्याकुशलः। अहो! भारतवर्षस्येदृशः सन्न्यासि-सम्प्रदायः सर्वथा भयकारणम्।

आमओयेलः। मूढोऽयं रामकृष्णो यो बुद्धिमतः पाश्चात्त्य-शिक्षितानपि विपथगामिनः कर्तुं चेष्टते। अपि न जानासि,—अयं

कपटतपस्वी स्त्रिया सह सन्न्यासधर्ममाचरति, मातरमपि प्रत्यहं प्रणम्यान्नं भुङ्क्ते, स्त्रियं भैरवीयोगिनीं गुरुरूपेण स्वीकरोति। ततः, स नामतः कामिनी-काञ्चनत्यागी, न कार्यतः। नैतादृशं काण्डम् इंलण्डे कदापि दृश्यते। "नारी नरकस्य द्वारम्" इति शास्त्रीय-वचनम्। सुतराम् एष रामकृष्णसाधुः शास्त्रगर्हितमाचरति। धिक्! धिक्! तन्मम हस्तेऽस्य ध्वंसोऽनिवार्य एव।

दोयारकिन्सनः। सत्यं महासत्यम्। तद्विषये कः सन्देहः? किन्त्वस्मिन् विषये प्राथम्येन यथायथ-वार्ता-संग्रहः करणीयः। सारात्सार! अदूरे तस्यैव पुत्रिकानर्तनकारस्य यन्त्रवाद्यं श्रूयते। स चतुर इव लक्ष्यते। अपि स गुप्तचरकार्ये नियोक्तव्यः?

आमओयेलः। शोभन एष प्रस्तावः। तमाहूय प्राथम्येन परीक्षणं कुरु। ततः कर्मणि नियोक्ष्ये।

दोयारकिन्सनः। सत्यं महासत्यम्। [दूरात् पुत्रिका-नर्तन-कारकमुद्दिश्य]—

अयि बटो! अत्रागच्छ झटिति, सारात्सारस्त्वामाह्वयति।

(प्रविशतः 'ह्यारिः' 'मेरी' च)

ह्यारि-मेरी। 'साहेबौ!' नमो युवाभ्याम्। कथं कृपया स्मृतावावाम्?

दोयारकिन्सनः। (ह्यारिमुद्दिश्य) अस्माकं सारात्सारो मिष्टार आमओयेलः फेतूफुलः त्वयि भृशं तुष्टो जातः। कार्यविशेषव्यपदेशेन स तव चातुर्यं परीक्षितुम् इच्छति। प्राथम्येन सारात्सारस्य सन्तोषार्थं सङ्गीतमेकं रचय। उपढौकनं त्वं प्रचुरं प्राप्स्यसि।

ह्यारिः। यथाज्ञापयति भवान्। मद्रचितं गानमेषा गास्यति।

ह्यारिः। (जनान्तिकम्) सखे! साम्प्रतम् ईदृशं सङ्गीतं श्लेषात्मकं रचयामि—यस्यार्थद्वयं भविष्यति। येनैष मयूरपुच्छधारी काकः प्रतारितः

स्यात्। त्वमस्य श्लोकस्य प्राथमिकमर्थम् एतौ श्रावय, अन्यार्थं पुनरहं साङ्गमङ्गं तव सकाशे सुगुप्तं कथयिष्यामि।

मेरी। एवं भवतु. एषाहं गायामि, समुत्कण्ठते मे चेतो गूढार्थ-श्रवणाय। (इति गायति।)

(सङ्गीतम्)

व्यङ्ग्यराज धराधार परभूषासुसज्जक।
पटुभाष महाप्राण परभृच्छाव-पालक ।।६४।।
विलायत-प्रमोदिन् भो विदग्धाननशोभक।
कलिप्रिय चिरंजीव स्वकार्योद्धारसाधक ।।६५।।

साहेबौ! अस्यार्थं शृणुतम्।

(मेरी श्लेषविद्धस्य श्लोकस्यास्य अर्थमेकं करोति, ह्यारिः पुन-रन्यं प्रकृतमर्थम्।)

मेरी। भवान् "व्यङ्ग्यराजः", 'गूढार्थाधिपतिर्बृहस्पतिः'।

ह्यारिः। अर्थात् त्वम् 'इङ्ग-वङ्ग-कुलाधमः'।

मेरी। भवान् "धराधारः"—धराया आधार-स्वरूपः।

ह्यारिः। अर्थात् त्वं "धरायाः कलङ्क ऋण एव"।

मेरी। भवान् परभूषासुसज्जकः—परमभूषणसुशोभितः।

ह्यारिः। अर्थात् त्वं युरोपीयवेशसमाच्छादितः कुलाङ्गारः।

मेरी। भवान् "पटुभाषः" भाषणपटुः।

ह्यारिः। अर्थात् त्वं काकः कृष्णमूर्तिर्धुरन्धर एव।

मेरी। भवान् "महाप्राणः" महानुभावः।

ह्यारिः। अर्थात् त्वं "द्रोणकाकः" घोरकृष्णवदनः परापकारकः कर्कशभाषी मयूरपुच्छधारी काकः।

मेरी। भवान् "परभृच्छावपालकः" परेषां भरणपोषणकारकः, भारतीयशिशूनां पितृवत् पालकः।

ह्यारिः। अर्थात् त्वं कोकिलशावकपालकरूपः काकः।

मेरी। भवान् "विलायतप्रमोदी" मिचुकाणामानन्ददायकः, अर्थाद् दीनपालकः।

ह्यारिः। अर्थात्, त्वं विलायतभक्तः साहेबपदलेही।

मेरी। भवान् "विदग्धाननशोभकः" पण्डितश्रेष्ठः।

ह्यारिः। अर्थात् त्वं दग्धाननो वानर इत्यर्थः।

मेरी। "कलिप्रियः" अस्मिन् कलियुगे सर्वेषां प्रियः।

ह्यारिः। अर्थात्, त्वं धूर्तमर्कटो वानर इत्यर्थः।

मेरी। "स्वकार्योद्धारसाधकः" कर्मवीरः।

ह्यारिः। अर्थात् त्वं परस्वापहरणपूर्वकम् उदरपूर्तौ सुचतुर इत्यथः।

आमओयेलः दोयारकिन्सनश्च। साधु! साधु! परम-मनोहरं सङ्गीतमिदम्।

दोयारकिन्सनः। सारात्सार! एष सत्यमेव परमचतुर उपहार-योग्य एव।

आमओयेलः। तस्मात् पञ्च मुद्रा अस्मै देहि। (इति पञ्च दोयारकिन्सनस्य हस्ते ददाति) [जनान्तिकं] गुप्तचरकार्यविषये त्वं ब्रूहि।

दोयारकिन्सनः। (पञ्चमुद्रातश्चतुर्मुद्राः स्ववस्त्रकोषे संरक्ष्य मुद्रामात्रं ददाति।)

ह्यारिः मेरी च। (आमओयेलमुद्दिश्य) नमस्ते भूयो भूयः।

असारे खलु संसारे सारात् सार सुखं भज।

दोयारकिन्सनः। ह्यारे! मया साकं बहिरागच्छ।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

आमओयेलः। (मेरीं सस्पृहम् अवलोक्य)—मेरि! दश मुद्रास्त्व गृहाण। अदूरे दृश्यते मे प्रासादः सर्वेषां सुपरिचितः "आमओयेल साहेब कुटिः" इति ख्यातः। तत्र निश्चितम् एहि।

मेरी। [छलनामुखेन विहस्य] मम पतिरपि मया सह गमिष्यति।

आमओयेलः। सुन्दरि! त्वमेकाकिन्येवागच्छ।

मेरी। कथमेकाकिनी गमिष्यामि ?

(आमओयेलः चक्षु:संकेतं करोति।)

मेरी। (सक्रोधम्) अयि दुश्चरित्र महासाहेव ! एतदेव भवतः स्वरूपम् ? आंगलशिक्षाप्रलेपेनापि तव पूतिगन्धि मनो न गूहितमास्ते। स्वदेशनिन्दने नास्ति ते त्रुटिः, अथ च नारीमनोविलोभने चातुर्यमतुलं दर्शयसि। तस्मात् पश्य मम पारपार्थिकं रूपम्।

(नारीवेशं हित्वा)

रे रे भ्रष्टाचार, देशकलङ्क !

देहोऽयं दृढबन्धनः सुघटितः कालायसेनेव मे
दोर्दण्डावपि कालदण्डकठिनौ पाषण्डिनां भीषणौ।
एष त्वां शिखिपिच्छधारिकरटं स्त्रीलम्पटं दुर्जनं
पिष्ट्वा कर्दमपेषमाशु शमनागारं ध्रुवं प्रापये ॥६६॥

आमओयेलः। यः पलायते स जीवति।

———

पञ्चमोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

[श्रीरामकृष्णः स्वकक्षे समुपविष्टः । प्रविशति लक्ष्मीनारायणमाड़ोयारी]

लक्ष्मीनारायणः । [स्वगतम्]

कामिनीकाञ्चनत्यागी पुरुषोऽयं महत्तमः ।
यद्यर्थं मे न गृह्णाति मात्रे दास्यामि तं ध्रुवम् ॥६७॥

प्रार्थये भगवान् महतीम् आशां मे पूरयत्विति ।

[श्रीरामकृष्णमुपसृत्य] भगवन् !

त्यक्तः काञ्चनकामिनीपरिचयो देवेन दीर्घाद् दिना-
देतन्मे विदितं तथापि भगवन् प्राप्तोऽस्मि ते सन्निधिम् ।
एषा सानुनयं सभक्ति पदयोर्दासस्य तु प्रार्थना
मुद्राणामयुतं युतः करुणया गृह्णातु देवो मम ॥६८॥

श्रीरामकृष्णः । (स्वगतम्) मातर्जगदम्बिके ! बहोः कालादनन्तरं कथं भूयोऽपि प्रलोभनकारणम् उपस्थापयसि ? [लक्ष्मीनारायणमुद्दिश्य] नाहम् एतद्ग्रहणे समर्थोऽस्मि, नाहं समर्थोऽस्मि ।

लक्ष्मीनारायणः । देव ! भवताम् एतद्विषये वैमत्यं चेज्जनन्येव दशसहस्रमुद्राः परिगृह्णातु । तेनापि मे महान् आनन्दो भविष्यति ।

श्रीरामकृष्णः । इच्छति चेत् सा ग्रहीतुमर्हति । एनां पृच्छामि । रामलाल ! तव खुल्लतातपत्नीमत्राह्वय ।

[प्रविशति जननी सारदामणिः]

रामकृष्णः । [सारदामणिमुद्दिश्य] एष लक्ष्मीनारायणो मत्सेवार्थं दशसहस्रमुद्रा दातुकामोऽत्रागतः । किन्तु काञ्चनत्यागिना मया नायम् अर्थो ग्रहणीयः इत्युक्तोऽयम् इच्छति त्वयैव दशसहस्रमुद्रा गृह्यन्तामिति ।

लक्ष्मीनारायणः। देवि! भवती तावद् एतमर्थं परिगृह्णातु। हृदि मेऽभिलाषो महान् भवतोरेक एतमर्थं परिगृह्णात्विति।

सारदामणिः। [श्रीरामकृष्णमुद्दिश्य] आर्यपुत्र! कथं तद् भविष्यति। मत्सकाशे संरक्षितमर्थं भवदर्थमेव व्ययितं भविष्यति। नाहमन्यथा कर्तुं पारयिष्यामि। अतो नैषोऽर्थो मयापि ग्रहणीयः।

श्रीरामकृष्णः। श्रुतं त्वयाऽनया यदुक्तम्। तस्मान्नैषोऽर्थ आवयोः केनापि ग्रहणीयः।

लक्ष्मीनारायणः। भगवदिच्छैव बलवती।

(सर्व प्रस्थिताः)

——

पञ्चमोऽङ्कः

द्वितीयं दृश्यम्

[स्थानम्—दक्षिणेश्वरे रामकृष्णमन्दिरम्   कालः—पूर्णिमारजनी]

[परमहंसदेवः समुपविष्टः। परितः श्रीकेशवचन्द्रसेनः, भक्तभैरवो गिरीशचन्द्रः, श्री "मः", श्रीबलरामवसुः, श्रीनरेन्द्रः, श्रीप्रतापचन्द्रमजुमदारः, श्रीलाटुमहाराजश्च।]

रामकृष्णः। (सङ्गीतम्)

मातरशरणं दर्शय चरणं भीमभवार्णवतीरनिषण्णम्।
तव गुणकीर्तनमुखरितजीवनमेनं तारय सपदि विपन्नम्॥६६॥
भोगाद्विरतं योगे निरतं किमु मामवधीरयसि कराले।
यमभयशासनमरुणपदाङ्कनमिह मम हृदये कुरु ते काले॥७०॥

केशवचन्द्रः। अपूर्वम् अपूर्वम्!

किन्तु यामिन्या दशघटिका गता। मया त्ववश्यमेव प्रत्यावर्तनीयं कलिकातानगर्याम्।

प्रतापः। केशवचन्द्रमहाशय! नहि नहि। अद्य रात्रौ भवान् अत्रैव स्थास्यति।

रामकृष्णः। (सस्मितम्) किन्त्वभ्यासो बलवान्। अभ्यस्त-कक्षो स्वशय्यायां सुखं स्वपिति केशवचन्द्र-महाशयः। अत्र तु यदि तस्य निद्राया व्याघातः स्यात्? अपि जानन्ति भवन्तो मत्स्यजीविन्या उपाख्यानम्।

सर्वे। नहि, नहि, कृपया विवृणोतु भवान्।

रामकृष्णः। शृणुत। स्वगृहेऽतिथिरूपेण समागतां काञ्चन मत्स्यजीविनीं मालाकारपत्नी प्राह—"भगिनि! कथं त्वं विनिद्राऽसि?' मत्स्यजीविनो प्राह—"भगिनि! तव कक्षस्याभ्यन्तरे निहितानि पुष्पाणि तीव्रमधुरं सौरभं विस्तारयन्ति। तस्मान्मम निद्राव्याघातो जातः। अत एव प्रार्थये, मम मत्स्यपेटिकां शीघ्रम् अत्रैव कक्षे आनय।"

आनीतायां तु मत्स्यपेटिकायाम्, सा धीवरपत्नी पेटिकोपरि जलसेचनं कृत्वा मत्स्यगन्धेन प्रपूरिते कक्षे सुखेन निद्रां गता। इति। एवमेव—

आमिक्षाघृतशर्करादिरचितान् सन्त्यज्य सन्मोदकान्
काकः काङ्क्षति पूतिगन्धिगलितान् काकोदरानादरात्।
कर्पूरं हविरुग्रगन्धकुसुमं नैके सहन्ते नरा
लोके वासनया स्वया जनिमतां भिन्ना रुचिर्जायते ॥७१॥

[सर्वे उच्चैर्हसन्ति ।]

केशवचन्द्रः। (स्वगतम्) अहो आश्चर्यम्! न जाने किं नु संघटितम्। नाहम् अस्मात् स्थानादद्य गन्तुमुत्सहे। अपूर्वमिदं स्थानम्!

ऊर्ध्वे पीयूषवर्षी हसति हिमकरो निम्नतः पुण्यतोया
शान्तस्निग्धोर्मिरम्या वहति कुलुकुलुध्वानिनी जह्नुकन्या।
अग्रेऽसौ शुभ्रकान्तिर्वसति शुचितनुस्तापसो रामकृष्णो
योगादेतत्त्रयाणां स्थलमिदमभवत् पावनं तीर्थभूतम् ॥७२॥

रामकृष्णः। धर्मप्राण केशव! किं चिन्तयति भवान्? चिरमत्र तिष्ठतु। एष एव समयोऽन्तरङ्गालपनस्य।

केशवचन्द्रः। देव! सुष्ठु भणितं भवता।
भवान् भगवतो मातृरूपस्य समुपासकः। मयाऽपि तदेव मातृरूपं श्रेष्ठं मन्यते। अस्मिन् स्निग्ध-शान्त-निशीथे, शान्त-धीर-मूर्तेर्भवत एतन्निगूढतत्त्वस्य सारं ज्ञातुमिच्छामि।

रामकृष्णः। तर्हि शृणु। प्राथम्येन सर्वे वदत—"भागवतो भक्तो भगवान्।" इति।

सर्वे। "भागवतो भक्तो भगवान्।"

रामकृष्णः। अस्यार्थः—भगवतो भागवतत्वाद् वेद-पुराण-तन्त्रादयः पूजार्हाः। प्रकारान्तरेण भगवान् एव भक्तः, यतो भगवान् भक्तस्य हृदये वसति। भक्तस्य हृदयमेव तस्य विहारस्थानम्। तस्मि-

ह्लीँलानिकेतने स सर्वदा दृश्यत एव। ततो भक्तस्य पूजा भगवत एव पूजा। पुनरपि वदत "ब्रह्मैव शक्तिः, शक्तिरेव ब्रह्म" इति।

सर्वे। "ब्रह्मैव शक्तिः, शक्तिरेव ब्रह्म।"

रामकृष्णः। यद् यूयं ब्रह्म वदथ. तदेव मम मतानुसारेण माता। "मातः. मातः, मातः"। मधुरतमं कोमलतमं, स्निग्धतमं शीतलतमं पवित्रतमं नाम 'माता'। सैवाद्या शक्तिः। सैवानन्दरसघना। तस्या एवानन्देनानन्दमधुरं जगत्।

आनन्दझंकारि पतत्रि-कूजितम्
आनन्दसंचारि सुकोमलं तृणम्।
आनन्दविस्तारि सुशोभनं वनं
सत्यं जगत् सुन्दरसुन्दरं वरम् ॥७३॥

गिरीशः। अहो ! मधुरिममयीयं वाणी। भगवन् ! अतृप्ता खल्वस्माकं पिपासा। अतोऽप्यधिकं श्रोतुमिच्छामः।

रामकृष्णः। शृणुत। अयमेव मातृभावः सर्वसाधनस्य परमा चरमा च कथा। "त्वं जननी, अहं तव सन्तानः"—अतोऽधिकं गभीरतत्त्वं किमपि नास्ति। पश्य,

किमिह मधुरमास्ते मातृनाम्नो धरायां
किमिह च कमनीयं वर्तते मातृचित्तात्।
किमिह भवति शीतं मातुरङ्कादशङ्कात्
किमिह कलुषमुक्तं मातुरङ्घ्रिद्वयाद्वा ॥७४॥

अत एव, मम भावो मातृभावः, मम साधनं मातृसाधनम्, मम सिद्धिर्मातृसिद्धिः।

श्री"मः"। धन्या वयं श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतसिक्ताः। भगवन् ! कृपया शक्तितत्त्वविषये कामपि ज्ञानामृतकणिकाम् अस्मभ्यं वितर।

रामकृष्णः। ब्रह्म तस्य शक्तिश्चाभिन्ने एव। यथा अग्नेर्दाहिका शक्तिः, सूर्यस्य प्रभा, दुग्धस्य धवलता च। यद् वाङ्मन-

सयोरतीतं निर्गुणं निष्क्रियं, तदेव ब्रह्म। यदा तदेव ब्रह्म सृष्टि-स्थिति-लयकार्याणि संघटयति, तदा तद् आद्या शक्तिरिति कथ्यते।

केशवचन्द्रः। यदि भगवान् एक एव, तदा कथं धर्मविषये एतादृशा वादविसंवादा वर्तन्ते ?

रामकृष्णः। तत् त्त्वज्ञानस्य विषमय-फलम्। परतार्थत एकमेव वस्तु केवलं नामानि भिन्नानि। यथा, वारि प्राणहेतुकं स्निग्धसुशीतलं वारि एकमेव, शाश्वतकालम् अभिन्नसत्त्वम्; केवलं नामानि भिन्नानि— "जल", "पानि", 'ओयाटार" इत्यादिक्रमेण।

अत एव, तस्यैकाद्वितीयस्य वस्तुनो लाभार्थं बहव उपाया वर्तन्ते। फलतः, "यावत्संख्यकानि मतानि तावत्संख्यकाः पन्थानः" इति। यथा छदेरुपरि गमनाय नानाविधा वर्तन्ते उपायाः - सोपानम्, वंशदण्डो, रज्जुरित्यादयः। तथा भगवत्प्राप्तयेऽपि बहव उपायाः, प्रत्येक-धर्मः स्वतन्त्र उपाय एव।

नरेन्द्रः। भगवन्! सिक्तं हृदयम् अस्माकं भवद्वाणीसुधाधारया। अन्योऽपि कश्चन प्रश्नोऽस्ति।

रामकृष्णः। प्राणानन्द! स्वच्छन्दं ब्रूहि।

नरेन्द्रः। धर्मसाधनस्य मूलमन्त्रः कः ?

रामकृष्णः। अतीव सरलः प्रश्नः, एकेन वाक्येनाप्यस्य समुत्तरं दातुं शक्नोमि। तच्च "जीवपूजाद्वारेण शिवपूजा" इति। ईश्वरो हि सर्वजीवेषु वसति, ततो जीवानाम् आराधना सेवा चेश्वरस्या-प्याराधना सेवा च। एष एव सर्वश्रेष्ठो धर्मः।

श्री"मः"। देव! केचन वदन्ति—स्त्रिया सह सन्न्यासधर्माचरणं शास्त्रविरोधि स्वानुभवविरोधि च। भवांस्तु तत्रैक एव महान् व्यतिक्रमः। अतो भवतो ज्ञातुमिच्छामि, साधनमार्गे नारीणां स्थानं कीदृशम् इति।

रामकृष्णः। अस्मच्छास्त्रानुसारेण नारीणाम् अधिकारः पुरुषतुल्य एव। वस्तुतो जगति सर्वा नार्य आद्यायाः शक्तेमूर्त-प्रतीक एव। जग-

ज्जनन्याः पूर्णविकाशो नार्याम्। अत एव परिचारिकां वृन्दामपि नाहं कदापि भर्त्सयितुं शक्नोमि।

श्री"मः"। अहो महानुभवता देवस्य !

रामकृष्णः। भूयोऽपि शृणु। स्त्रिया सह सन्न्यासधर्माचरणे का बाधा? वस्तुतः, स्त्री विद्यारूपिण्यविद्यारूपिणी च। विद्यारूपिणी स्त्री भगवत्सकाशं नयति, अन्या त्वीश्वरं विस्मारयति, संसारपङ्के निमज्जयति च।

नरेन्द्रः। (स्वगतम्) अहो! आश्चर्यकरी खलु नारीजातिं प्रति देवस्य सम्मानना। अत एव देवेन स्वीकृता साधनसमये गुरुरूपेण भैरवी योगेश्वरी। मातुः सारदामणेश्चरणे च पूजाच्छलेन समर्पितं साधन-फलं समग्रमेव फलहारिणीकाल्याः पूजादिवसे। एतस्य सर्वमेव असाधारणम् अचिन्तनीयम् अपूर्वम्!

केशवचन्द्रः। महाभाग! अधुनाऽहं साधयामि।

रामकृष्णः। भक्तश्रेष्ठ केशव! क्षणं तिष्ठ। सर्वे वदत "गुरुः कृष्णो वैष्णवः" इति।

सर्वे। "गुरुः कृष्णो वैष्णवः।"

केशवचन्द्रः। नाहं तत्पर्यन्तं प्राग्रेसरो भविष्यामि। सर्वे मां वैष्णव इति कथयिष्यन्ति।

रामकृष्णः। (विहस्य) बाढम्। भवतु। दीर्घकालव्यापिनी निगूढा-लोचना सुकठिनैव। ततस्त्वं नरेन्द्र! एकेन सङ्गीतेनास्माकं श्रोत्र-विनोदनं कुरु।

नरेन्द्रः। (गायति।)

जननि रे मुक्तकेशि! लसतु ते स्मितशशी।

कमचरण-कमले पावन-दामिनीराशिः ॥७५॥

निर्जन-गिरि-कन्दरे

विश्वमातः सारात् सारे!

स्फुरति ते रूपं वरं ततो मुनिर्गुहावासी ॥७६॥

गले तव मुण्डमाला
रसना ग्रसनलोला ।
श्मशान-निलये ततो राजते वर-सन्न्यासी ॥७७॥
महादेव-शवारूढे !
शिवे चिरशिवंकरे !
तामस-वसनधरे ! हस मातर्धरोल्लासि ॥७८॥
[केशवचन्द्रः प्रस्थानं नाटयति]

रामकृष्णः । अहो ! मधुरिममयीयं मातृवन्दना ।

लाटुमहाराजः । किन्तु मुक्तकेशी सा माता साम्प्रतं कुत्रास्ते ?

रामकृष्णः । अपि न जानासि ? यस्याः साहाय्यार्थं त्वं सन्ध्यासमये नहवतखानायां स्वयमेव सार्धत्रि-'सेर'-परिमितं गोधूम-चूर्णं पाकयोग्यं कृतवान्, सा त्वया न ज्ञाता ? पञ्जरस्था पक्षिणी सा स्वेच्छया भुव्यन्तरीक्षे च सर्वत्र यातुं शक्नोति । सर्वेषु भूतेष्वपि सैव मातृरूपेण राजते । सा मम परमा शक्तिः । यूयं सर्वे तां पश्यत, नहवतखानातः सा सारदा सारदायिन्यस्मान् वंशावरणच्छिद्रपथेन पश्यति सर्वदा, किन्तु वयं तां लज्जापटावृतां स्वरूपतो न पश्यामः । एषैव शक्तेः रीतिः । जननी सर्वभूतभाविनी संरक्षिणी चेदृश्येव ।

सर्वे । परमजननीं वन्दामहे ।

कृपापारावारं शिवहृदयहारं पुरजिता
सहानन्दोद्दामां जलभृदभिरामां स्मितमुखीम् ।
वितन्वानां दीने निखिलगुणहीनेऽपि करुणां
नुमः कामप्येनां जितशमनसेनां शिवसतीम् ॥७९॥

श्रीश्रीपरमहंसदेवप्रकाशितस्य मातृतत्त्वस्य सैवैकाधारभूता । भूयो भूयो मातरं साष्टाङ्गं प्रणमामः ।

नरेन्द्रः । [गायति]

[मातृस्तुतिः]

जननी मानवजीवनसर्वस्वम् ।

धमनीवहने प्राणेऽपाने
जागरणेऽम्बा किं वा स्वपने ।
ज्योतिर्जननी विश्वलोकने
योगक्षेमं नित्यसाधने ॥८०॥

मदीयजननी मूर्तसाधना
धारणौषणा भजनकामना ।
आसु सर्वासु नित्य-प्रधाना
परात्परा सा विश्वातुलना ॥८१॥

जननी ब्रह्म हि भरणी शक्ति-
र्जननी हीशः परमा भक्तिः ।
जननी स्वर्गः केवलमुक्ति-
र्जननी त्यजनं चरमा भुक्तिः ॥८२॥

[श्रीरामकृष्णः समाधिस्थः]

पञ्चमोऽङ्कः

तृतीयं दृश्यम्

[स्थानम्—काशीपुर उद्यान-वाटी

कालः—सन्ध्या ।]

श्रीरामकृष्णः । (गायति)

[श्रीश्रीकालीस्तुतिः—]

अहो कालीरूपं चेतोहरणम् ।
अरूपस्वरूपं षडैश्वर्यरूपम्
योगिजनभावनासर्जनम् ॥ ८३
मूलाधारसहस्रारे जनन्या मम विहारे
योगिनां सहजमननम् ।
हंसीस्वरूपिणी कालिका श्रीजननी
नित्यं या हंसविलोभनम् ।'८४
माता मे श्रीकालिका विश्वस्य प्रपालिका
प्रतिघटं यस्या हि प्रकाशनम् ।
अणोरपि याऽणुतरा ब्रह्माण्ड-भाण्डोदरा
प्रकाण्डाकाण्ड-सुषमभाजनम् ।।८५
जानीते जगज्जनः स्नेहसुधैकचिन्तनः
कण्टकाकीर्णं पद्मवनम् ।
स्वयं श्रीमहाकालो ज्ञात्वा तत्त्वाविकलो
ध्यायति यत्तत्पादाश्रयणम् ॥८६

सारदा। भगवन्! रोगक्लिष्टकण्ठस्य ते सङ्गीतं परिहर्तव्यमेव। पाणिहाटीधाम्नि सङ्गीतानन्तरमेव तव कण्ठरोगः समधिक-वृद्धिं गतः। तस्मात् कृपया सङ्गीतं भवता परिहर्तव्यम्।

रामकृष्णः। अपि सङ्गीतं मया स्वेच्छया कृतम्? नैतन्मे कण्ठगीतं, नापि वा स्वरो मे स्वक एव। वाणीयं मे आनन्दस्वरूपिण्या जनन्याः। सा मां वाचयतीत्यतोऽहं वच्मि; सा गापयति माम् इत्यतो गायामि। सा मां नर्तयतीत्यतोऽहं नृत्यामि। यन्त्रमहमसौ यन्त्रिणी। कोऽहम्? असावेव सर्वम्।

मा त्वं चिन्तय। मातृनामोच्चारणेन सन्तानस्य कदाप्यनिष्टं न जायते।

सारदा। तद् भवतु नाम। नारी मूर्खाऽहं, मम बुद्धेरगम्यम् एतत् सर्वम्।

रामकृष्णः। (विहस्य सादरम्) त्वं मूर्खा चेत् पण्डितः कः? मया तु सततमेवोक्तं—"त्वं सारदा सारदायिनी विद्यादायिनी सरस्वती" ति।

कदाचन समविषयके समालोचने विद्यासागरो मयेत्थमुक्त आसीत्— किमाह भवान् पाण्डित्यं पाण्डित्यमिति? केवलपाण्डित्येन किं भविष्यति? गृध्रोऽपि ऊर्ध्वम् अत्यूर्ध्वं विचरति, किन्तु दृष्टिस्तस्य जङ्गलं प्रति, यत्रासते मृतदेहाः। पण्डिताः पुस्तकस्थां विद्यामाम्रेडयन्ति सत्यं किन्तु मनांसि तेषां कुत्र? हरिपादपद्मयोर्लीनं पण्डितं कामं स्वीकरोमि; किन्तु कामिनीकाञ्चनासक्तमहं तृणायैव मन्ये।

अतो हरिपादपद्माश्रितायास्तव पाण्डित्येन किम्?

सारदा। देव! एतत्तवादरप्रचोदितं वाक्यम्। तुच्छाति-तुच्छाहं तव पादपद्मयो रेणुकैव।

शृणु भगवन्! रोगस्तव स्वेच्छया, अपसारणक्षमोऽपि त्वमेव, यतो भवान् स्वयं ब्रह्मस्वरूपः। तत् कथं भवता कष्टमेतद् आत्मनो न दूरीक्रियते? न स्वस्य हेतोः परन्त्वस्माकं सर्वेषां कृते।

रामकृष्णः। सर्वमङ्गलमङ्गल्ये! त्वमेव सुस्थिरं जानासि, मम स्वेच्छानामकं वस्तु नास्ति; सर्वमेव मया इच्छामय्याः श्रीचरणयोर्निवेदितमिति। त्वं स्वयमेव कथितवती—तारकेश्वरे यदा त्वमात्महत्या-प्रतिज्ञापूर्वकम् आत्मानं भगवत्पादपद्मयोर्निवेदितवती, तदा त्वदीयानि मृन्मयपात्रादीनि स्वत एव भग्नानि। तेनैव सुविज्ञापिता भागवती इच्छा। मृत्तिकादिपञ्चभूतजो जडदेहोऽयं पञ्चभूतेष्वेव निलीनो भविष्यति। किन्त्वात्मा शाश्वत एव। तस्माद् व्यतीत आयुष्काले इच्छामय्या—इच्छया यदि मृदादिनिर्मितोऽयं जडो देहः पतेन् न त्वं व्याकुला स्याः।

सारदा। (क्रन्दन्ती।)

अहो किं नु मम भवेत्? त्वद्विरहिता नाहं मुहूर्तकमपि स्थातुमत्र शक्नुयाम्। धमन्यां मम रक्तप्रवाहोऽसि त्वम्; श्वासे प्रश्वासे च त्वम्; अणौ परमाणौ च त्वम्। त्वमेव मम प्राणाः, मन आत्मा जीवनञ्च। चिराय गते त्वयि कथम् अहं जीविष्यामि? मा गाः. गच्छसि चेत् मामपि सहैव नय।

रामकृष्णः। सर्वसाधिके! जनगणशरण्ये! मा पर्याकुला भूः। तव क्लेशादहं नितरां क्लिश्ये। हृदयम् एकदाहम् अवदम्, आनन्दमय्यास्तवाश्रु यदा भूतले पतिष्यति, पृथिवी तदा ध्वंसमेष्यतीति। क्रन्दनातुरां त्वां नाहं द्रष्टुमिच्छामि, न च त्वदनुमतिव्यतिरेकेणाहं निर्गमनं काङ्क्षामि। ततः शान्ता भव, धैर्यं धर। तव प्रसन्नां स्निग्धां चिरहास्य-विमण्डितां मूर्तिं द्रष्टुमिच्छामि।

सारदा। (अश्रूणि संवार्य स्वगतम्)

धिङ् मां या नाथमीदृशमन्तर्दाहं ज्वलयामि, तस्यैवेच्छा विजयताम्। नाहं तमश्रुनिषेकादिभिः पर्याकुलयिष्यामि। स्वार्थपरायणा कथमहं भवेयम्?

(श्रीरामकृष्णमुद्दिश्य) क्षमस्व माम्। स्त्रीसुलभा दुर्बलता मामुत्तरलामकरोत्। क्षमस्व माम्। कठोरपरीक्षाया दिवसोऽद्य मम। तथाशिषो मह्यं देहि, यथा जीवनयुद्धे नाहं पराजिता भवेयम्।

पश्य पश्य, अश्रूण्यहं नेत्राभ्यां निष्काशयामि, रोदनशब्दमपि स्थगयामि। पश्य नाथ, पश्य सारदायास्ते शान्तां मूर्तिम्।

अद्य केवलं प्रार्थये—

ब्रूहि तदुपायं येन त्वामहं सुष्ठुतमं सेवेय। कथं सेवाधर्मे प्रवर्तिष्ये, सार्थकता मे जीवनस्य कथं नु भविता? का वा तेऽन्तिमा वाणी? सानुग्रहं ब्रूहि। तस्या झङ्कारेणैव झङ्कृतां करिष्यामि हृदयवीणाम्। तवैव दिव्यालोकात् प्रज्वलयिष्यामि मम मानसदीपम्। तवैव सुधया जीवनं मे सुधासंवलितं करिष्ये। ब्रूहि कस्तवादेशः, कश्चोपदेशः?

श्रीरामकृष्णः। सुभगे! नायं ममादेश उपदेशो वा। परम् एषैव मेऽभ्यर्थना।

यदा कायं विहास्यामि, तदा त्वमपि शरीरं मा त्याक्षीः। कर्तव्य-भारो न केवलं मम, तवापि। ईश्वरं विस्मृत्य, अन्यायमाचर्य लोकाः सर्वे कृमय इव विचेष्टन्ते, सातिशयकष्टैः प्रपीड्यन्ते। तेषां संरक्षणं त्वं कुरु, ईश्वराराधनं च ताञ्छिक्षय, तेभ्यः शक्तिं देहि, देहि च भक्तिम्। सममेव कार्यं कर्तुम् आवाम् आगच्छाव। किं वा मया कृतम्? असमाप्तानां मदीयकर्मणां समापनं त्वयैव करणीयम्।

सारदा। अनन्तोऽपारो महासमुद्रस्त्वम्, तत्राहं केवलम् एको जललव एव। सुकठोरम् अवशिष्टं कर्तव्यं कथं मया एकाकिन्या समापयिष्यते?

श्रीरामकृष्णः। शरण्ये देवि! न त्वं बिन्दुः। सिन्धुरेव त्वम्। त्वमेव मे शक्तिः, मम साधना मम सिद्धिश्च। जीवनव्रतं मे त्वय्येव प्रसूतं जातम्।

सारदा। [स्वगतम्) अहो सहजसुभगसार्वभौमत्वं नाथस्य।

रामकृष्णः। एकाकिनी त्वं कदापि न स्थास्यसि। सर्वचराचरेषु प्रसूतं मां नितरां सर्वत्र द्रक्ष्यसि। सर्वेषां सेवनद्वारेण ममापि संसेवनं संस्पर्शनञ्चावश्यमेव भविष्यति। सर्वेषु निःशेषं निलीना त्वं सर्वभूतेषु गूढं प्रविष्टा त्वं सर्वभूतान्तर्गूढं मां सर्वदाऽन्तिके द्रक्ष्यसि प्राप्स्यसि। आवां सहैव स्थास्यावः। न केवलं तदेव, आवामेकीभविष्यावश्च।

परम् एकत्वेऽप्यावयोः पुत्रकन्याविषये तु त्वमेव गरीयसी, पितुरपेक्षया मातुः सदैव गरीयस्त्वात्। त्वं सर्वेषां माता, कालक्रमेण तद्रूपेण परिचिता भविष्यसि। सर्वान् मुक्तेः शान्तेः सिद्धेर्ऋद्धेश्च पथि त्वं चालयिष्यसि।

"जननी" "विश्वस्य जननी"—इत्येषैव ते सुसदृशी परिचितिः।

सारदा। कृतकृतार्थाऽस्मि। येयं सारदा एतावत्कालपर्यन्तं तव श्रीचरणलीनासीत्, साद्य प्रभृति विश्वजनचरणेषु निवेदिता भविष्यति। महामङ्गलमय परमदेवदेव! विजयतां तवेच्छा। मह्यं शक्तिं देहि, आत्मनः पथि च मां चालय चालय। सर्वा मे न्यूनता करुणा-वरुणालयेन त्वया क्षन्तव्या।

श्रीरामकृष्णः। कल्याणि! कल्याणं ते भूयात्, भवतु च विश्वस्या-त्ययं कल्याणम्। ऊर्ध्वंगगने विचरतु तव जीवनयज्ञस्य होमाग्नि-शिखा, तया देदीप्यताञ्च निखिलं जगत्। प्राणपात्रं तवानन्दपरिपूर्णं जायताम्, तेन च विश्वमानव आनन्दीभवतु। तव चित्तशतदल-सञ्जातममृतं जगन् मधुमयं करोतु। विश्वजननि सारदे! विश्वस्य प्रणामभाजनं भूयाः।

सारदा। विश्वलीनं विश्वातीतं भगवन्तं त्वां भूयो भूयः प्रणमामि। प्रणमामि च विश्वजननीं भवतारिणीम्।

जननि परकल्याणि! परात्परे प्रसादिके।
कालात् कालो लयं याति त्वय्येव कालिकेऽम्बिके॥८७॥
महाधूम्रा महागौरी महामेधा महाधृतिः।
महाशान्तिर्महाक्षान्तिर्महाश्रुतिर्महास्मृतिः।
त्वमेव प्रेमसर्वस्वं जगद्धारणकारिणी॥८८॥
त्वं हर्त्री कर्त्री भवसि विश्वधात्री
परं स्थिरज्योतिः परात् परम्।
शक्तेरसि शक्तिर्गतेश्च महागतिः
पारावारेऽपारे पारम्॥८९॥

धरणीपापहरे भक्ति-शक्तिसारे
पादं भुवि निधेहि शोकहरम् ।
ममतैकाधारे सुतस्नेहसारे
देहि करं परमस्नेहकरम् ॥६०॥
माता पिता स्वसा भ्राता सर्वमङ्गलसाधिनी ।
स्फुलिङ्गिनी महादीप्तिस्त्वमेव जगदम्बिके ॥६१॥

श्रीरामकृष्णः । देवि ! अतः परं ते किं प्रियं करोमि ?

श्रीसारदा । देव ! इतोऽपि किं प्रियं स्यात् ? तथापीदमस्तु—

नयविनयसनाथो धन्य ईशार्पितात्मा
भवतु निखिललोकः पुष्पवन्निर्मलश्रीः ।
दिशि दिशि तव धर्मः सुप्रचारोऽस्तु लोके
व्यवदधतु च विश्वाद् द्रोह-विद्वेष-हिंसाः ॥ ६२॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

समाप्तं शक्ति-सारदं नाटकम् ॥

———

भक्ति-सारदनाटकस्य श्लोकसूची

श्लोक	पत्रसंख्या	श्लोकसंख्या	छन्दः
अगाधःबोधः	६	१८	उपजाति
अङ्कः शशाङ्क	२६	५२	वसन्ततिलक
अत एवोच्यते,	६	२०	अनुष्टुप्
अत्याश्चय	२३	४४	शालिनो
अनिज्ञायाशयं	७	१५	अनुष्टुप्
अहो कालीरूपं	४५	८३	सङ्गीत
आनन्दझंकारि	४०	७३	इन्द्रवंशा
आमन्त्रणं तव	६	१४	वसन्ततिलक
आमिक्षाघृत	३८	७१	शार्दूलविक्रीडित
आसीद् या	१३	२४	शार्दूलविक्रीडित
आस्तां नारक	२४	४६	शार्दूलविक्रीडित
इच्छामयी मम	८	१६	वसन्ततिलक
ऊर्द्ध्वे पीयूष	३६	७२	स्रग्धरा
कन्याया गर्भे	१७	३०	स्रग्धरा
कामिनीकाञ्चन	३७	६७	अनुष्टुप्
किमिह मधुर	४०	७४	मालिनी
कुखाद्ये खाद्ये	३२	६३	शिखरिणी
कृपापारावारं	४३	७८	शिखरिणी
कृष्णस्य वैष्ण	१०	२१	अनुष्टुप्
क्रूरापि वन्यो०	१६	३५	उपजाति
गलति किमिति	२२	४३	मालिनी
गले तव मुण्डमाला	४४	७७	सङ्गीत
चामुण्डा घोर	४	८	अनुष्टुप्

श्लोक	पत्रसंख्या	श्लोकसंख्या	छन्दः
जननि पर	५१	८७	अनुष्टुप्
जननि रे मुक्त	४३	७५	सङ्गीत
जननी ब्रह्म	४५	८२	मात्रा
जननी मानव	४५	८०	मात्रा
जनयति यदि	१७	३१	मालिनी
जानाम्यहं हृदय	२५	५१	वसन्ततिलक
जानीते जगज्जनः	४६	८६	सङ्गीत
जानूर्ध्वगामि	१८	३३	वसन्ततिलक
तन्त्रेषु त्वं	४	१०	अनुष्टुप्
तातः शास्ति	१०	२२	शार्दूलविक्रीडित
तेलोभेलो	२२	४१	शालिनी
त्यक्तः काञ्चन	३७	६८	शार्दूलविक्रीडित
त्रेताय मत्रतीयं	२	२	शार्दूलविक्रीडित
त्वं ह्यर्त्तौ	५१	८६	मात्रा
त्वमेव मातामहि	२६	५४	उपजाति
ददत्या दीनेभ्यः	२६	५८	शिखरिणी
द्वारलीन पथि	३०	६२	सङ्गीत
दारलीन पथि	३०	६१	सङ्गीत
देवि प्रसीद	११	२३	वसन्ततिलक
देहोऽयं दृढ	३६	६६	शार्दूलविक्रीडित
दैवादत्र समा	१६	३६	अनुष्टुप्
धरणीपाप	५१	६०	मात्रा
न जानामि	१६	३४	भुजङ्गप्रयात
नयविनय	५०	६२	मालिनी
निर्विघ्नं गच्छता	१८	३२	अनुष्टुप्
नेयं साधारणी	२०	४०	अनुष्टुप्

श्लोक	पत्रसंख्या	श्लोकसंख्या	छन्दः
पतिर्न पाणि	५	१३	उपजाति
पथ्यानामुप	८	१७	अनुष्टुप्
पश्य प्रिये	३०	५६	सङ्गीत
पादोन-पश्च	२	४	वसन्ततिलक
पीयूषभोजन	२३	४५	गीति
प्रणमामि विश्व	१	१	मात्रा
प्रणयाञ्जनपूत	३	५	सुन्दरी
भोगाद्विरतं	३८	७०	मात्रा
मदीयजननी	४५	८१	मात्रा
महादेवशवारूढे	४४	७८	मात्रा
महाधूम्रा महा	५१	८८	अनुष्टुप्
मां तुच्छीकृत्य	२८	५५	अनुष्टुप्
मातरशरणं	३८	६६	मात्रा
माता पिता	५१	६१	अनुष्टुप्
माता मे श्रीकालिका	४६	८५	सङ्गीत
मातुः सृष्टिः	१३	२५	आर्या
मूलाधार-सहस्रारे	४६	८४	सङ्गीत
मृन्मय्यां प्रति	१५	२७	शार्दूलविक्रीडित
य इह वसति	२८	५६	मालिनी
यदि भवति	२६	५३	मालिनी
या जाह्नवी	२५	५०	उपजाति
युवां मयि	२२	४२	पृथ्वी
येयं सृष्टि-लय	६	१६	शार्दूलविक्रीडित
रोमाञ्चितं	२०	३६	वसन्ततिलक
लज्जा नाम	३	७	अनुष्टुप्
लोके मान्यो	२५	४६	स्रग्धरा

श्लोक	पत्रसंख्या	श्लोकसंख्या	छन्दः
वस्त्रकोष-दत्त	३०	६०	सङ्गीत
वाञ्छसि यदि	१६	३७	आर्या
विलायत-प्रमोदिन्	३४	६५	अनुष्टुप्
विलोक्य चन्द्रानन	२८	५७	उपजाति
व्यङ्गराज धराधार	३४	६४	अनुष्टुप्
शक्तिस्वरूपे	१५	२८	उपजाति
संसारदावानल	१६	२९	इन्द्रवज्रा
सर्वंजगत्पालिन्या	२४	४७	गीति
सहजसुभग	३	६	पुष्पिताग्रा
सहस्रारे महा	४	११	अनुष्टप्
सहस्र समयं	१३	२६	गीति
स हि भगवान्	२	३	गीति
सारदे वरदा	२४	४८	अनुष्टुप्
सुभ्रं यच्छैल	२०	३८	स्रग्धरा
सृष्टेरादौ	४	६	अनुष्टुप्
हृद्यस्य पत्युः	५	१२	उपजाति

भक्ति-सारङ्ग-नाटकस्य छन्दःसूची

अनुष्टुप्—७, ८, ६, १०, ११, १५, १७, २०, २१, ३२, ३६, ४०, ४८, ५५, ६४, ६५, ६७, ८३, ८४, ८७।

आर्या—२५, ३७।

इन्द्रवंशा—७३।

इन्द्रवज्रा—२६।

उपजाति—१२, १३, १८, २८, ३५, ५०, ५४, ५७।

गीति—३, २६, ४५, ४७।

पुष्पिताग्रा—६।

पृथ्वी—४२।

भुजङ्गप्रयात—३४।

मात्रा—१, ६९, ७६, ८०, ८१, ८२, ८५, ८६।

मालिनी—३१, ४३, ५३, ५६, ७४, ६२।

वसन्ततिलक—४, १४, १६, २३, ३३, ३६, ५१, ५२।

शार्दूलविक्रीडित—२, १६, २२, २४, २७, ४६, ६६, ६८, ७१।

शालिनी—४१, ४४।

शिखरिणी—५८, ६३, ७८।

सङ्गीत—५९, ६०, ६१, ६२, ७५, ७७, ८३, ८४, ८५, ८६।

सुन्दरी—५।

स्रग्धरा—३०, ३८, ४६, ७२।

SOME PRESS OPINIONS REGARDING OUR DRAMAS : 1959

1. THE HINDU, THURSDAY, OCTOBER 15, 1959.

LIFE OF SAINT HARIDASA

Bengali Troupe's Sanskrit play

Madras, Oct. 14

"Sri Mahaprabhu—Haridasam," a classical drama in Sanskrit, was staged to-night at the Rasika Ranjanl Sabha Hall, Mylapore, by Pracya-Vani-mandir, Calcutta. Mr. Bishnuram Medhi, Governor of Madras, presided.

The 140 minute play, which depicts the life of the Bengalī Saint Sri Haridasa, has been composed by Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri, Secretary of the Sanskrit Siksha Parishad. West Bengal Government, and formerly Principal of the Government Sanskrīt College, Calcutta. The portrayal of the Saint by Prof. Asoke Chatterji Sastri is vivid and pleasant music is provided by Sri Bimal Bhushan. The other artistes, who include a number of Professors from various Colleges in West Bengai, play their respective roles in an impressive manner.

Welcoming the gathering on behalf of Sri Gaudlya Math, under whose auspices the drama was arranged, Swami Nishkinchan Maharaj said the play was intended to create a sense of devotion amoug the public and also revive Sanskrit Language.

Mr. Medhi congratulated the producers of the play on their venture and said their main object, namely to rouse a sense of devotion among the public, had been more than fulfilled. He was sure that the artistes, by using simple Sanskrit, which was easily understood by a large number of people who were not well-acquainted with the language, would be able to carry the message of Sri Haridasa from one corner of the country to the other. He hoped the staging of plays like this would contribute much to the integration of the material, spiritual and moral progress of this country.

Mr. M. Patanjali Sastrī, retired Chief Justice of the Supreme Court, who spoke in Sanskrit, said all Sanskrit lovers were grateful to the organisers of the drama and the artistes for their efforts to propagate *Bhakti* and Sanskrit in this country.

Sri Adidevananda of Sri Ramakrishna Mission also commended the artistes of the troupe for their efforts to present devotional plays in Sanskrit.

Dr. Jatindra Bimal Choudhuri, who spoke in Sanskrit on the occasion, explained the place of Sanskrit in the present context of the world.

2. THE HINDU, FRIDAY, OCTOBER 23, 1959.

PROPAGATION OF SANSKRIT

PLEA FOR CONCERTED EFFORTS

MADRAS. Oct. 21

Mr. T. L. Venkatarama Aiyar. Chairman of the Law Commission, reiterated here to-day the claim of Sanskrit as the only Indian language that represented the national culture of this country.

Mr. Venkatrama Aiyar, who was speaking at a reception accorded to the members of the Prachya Vani Mandir, Calcutta, by the Madras Samskrita Ranga at the Y. M. I. A Mylapore, observed that Sanskrit had throughout the ages preserved the cultural unity of this country from Kashmir to Kanyakumari, and as such, its importance could not be over-emphasised. Sanskrit writers, he said, had always stated that drama represented the highest form of creative art and in Sanskrit they had a great tradition of drama from the time of Bhasa to the present day. Those who had had occasion to witness some of the dramas written by

Bhasa and Kalidasa could testify that Sanskrit could be used easily in ordinary conversation. If they were to maintain Sanskrit language, they must give every encouragement to dramatic art, he added.

Prof. Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri, explained the work done by the Prachya Vani Mandir for the revival and propagation of Sanskrit in West Bengal and said that he had so far produced ten plays in Sanskrit. He said formerly they could not get more than a hundred people for Sanskrit dramas, but now thousands of people were attending Sanskrit dramas. This only indicated how the people were interested in the study of Sanskrit language. He appealed to all Sanskrit lovers in the country to unite together and take concerted action for the revival of the Sanskrit language.

The Sanskrit play on the life of the holy Mother, "Sri Saradamani Devi" was staged on the occasion by the dramatic troupe of the Mandir, Prof. Asoke Chatterji Sastri playing the role of Sri Ramkrishna Paramahamsa and Srimati Swapna Das, that of Sri Saradamani Devi.

Prof. Roma Chaudhuri, who directed the play explained the role of Sanskrit in the cultural life of this country and pleaded for greater encouragement to the efforts to revive and propagate Sanskrit.

Earlier welcoming the gathering and the members of the Mandir, Dr. V. Raghavan referred to the pioneering work done by the Suguna Vilas Sabha, the various Sanskrit Associations in the Colleges and Samskrita Ranga for the preservation of dramatic art in Madras.

3. THE MAIL, MADRAS, OCTOBER 23, 1959

IMPORTANCE OF SANSKRIT

T. L. VENKATARAMA AYYAR'S VIEW

MADRAS, Oct. 23: Mr T. L. Venkatarama Ayyar, Chairman of the Law Commission said Sanskrit was the only language which represents national culture.

Speaking at a reception given to the Prachya Vani Mandir, Calcutta, by the Madras Samskrita Ranga at Y. M. I. A. Mylapore, on Wednesday, Mr. Venkatarama Ayyar pointed out that Sanskrit had throughout the ages preserved the cultural unity of the country.

Prof. Jatindra Bimal Choudhury explained the work done by the Prachya Vani Mandir for the revival and propagation of Sanskrit in West Bengal.

The Sanskrit play on Sri Saradamani Devi was staged by the dramatic troupe of the Mandir. Prof Asoke Chatterji played the role of Sri Ramakrishna Paramahamsa and Miss Swapna Das acted as Sri Saradamani Devi.

Prof. Rama Choudhury, who directed the play, pleaded for encouragement of efforts to revive and propagate Sanskrit. Dr. V. Raghavan earlier welcomed the gathering.

Addressing the Presidency College Sanskrit Association, Dr Venkatarama Ayyar said to appreciate the true values of life and imbibe the culture of India, Sanskrit was indispensable.

Prof, P. Thirujnanasambandan, Head of the Sanskrit Department, earlier welcomed Mr Venkatarama Ayyar. Miss V. Ganga Bhavani, Secretary of the Association, offered vote of thanks.

4. The weekly Mail, Saturday, October 24, 1959

Sanskrit Play on Sri Aurobindo

Calcutta Troupe's Performance

Madras, October 24 : A Sanskrit play, based on the life of Sri Aurobindo, written by Dr. J. B. Chaudhuri, was recently staged at the Aurobindo Ashram in Pondicherry by the Prachya Vani Sanskrit Dramatic Troupe of Calcutta.

Entitled "Bhārata-Hridaya-Aravindam" (the Heart-Lotus of India), the play high-lighted various episodes in Sri Aurobindo's eventful life. The scene depicting Aurobīndo's trīal in the Manīcktola Bomb Conspiraly Case with the late Deshbadhu Chittaranjan Das as his Defence Counsel, particularly moved the vast audience at the performance.

The troupe put on boards two more Sanskrit plays at the Ashram before returning to Madras on their way back to Calcutta. The troupe also staged another Sanskrit drama, Shakti-Saradam, at the Madras Sanskrit Ranga, on the occasion of a reception given by the Ranga in their honour.

5. HINDUSTHAN STANDARD

Calcutta, Friday, Oct. 30, 1959

SANSKRIT PLAYS AT MADRAS AND PONDICHERRY

By A Correspondent

The Pracyavani Mandir which has already earned an All-India reputation by staging Sanskrit dramas in different parts of India, earned fresh laurels by staging six Sanskrit dramas (composed by Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri and directed by Principal Dr. Rama Chaudhuri) in Madras and Pondicherry Sri Aurobindo Ashram.

The dramas staged included *Mahaprabhu-Haridasam*, *Shakti-Saradam*, *Bharata-Hridya-Aravindam*, on the holy lives of Bhakta Haridas, Sri Saradamani Devi and Sri Aurobindo respectively. Three were staged in Madras under the auspices of Sri Gaudiya Math, Madras Sanskrit Ranga and Ramkrishna Mission. Sarada Vidyapith, Madras, and three were staged at Pondicherry Ashram with the blessings of the Mother. The Gaudiya Math function was presided over by the Governor of Madras.

The Pracyavani Mandir troupe was given a reception by Dr. Raghavan and others under the auspices of Madras Sanskrit Ranga at the YMCA, Roypettah. All the six dramas were highly appreciated for the simplicity and sweetness of language and high class acting of the Pracyavani Sanskrit Players' troupe, constituted mainly by Professors of Sanskrit of different Universities and Colleges of W. Bengal.

6. AMRITA BAZAR PATRIKA, SATURDAY OCTOBER 31, 1959

PRACHYAVANI'S SUCCESS

The Prachyavani Mandir Sanskrit Players' troupe won warm public appreciation at Madras and Pondicherry by three Sanskrit plays composed by Dr Jatindra Bimal Chaudhuri and directed by Dr. Roma Chaudhuri.

Under the auspices of the Gaudiya Math, "Mahaprabhu-Haridasam" was staged by the troupe at the Rasika Ranjani Hall on the 14th October. The Governor of Madras presided.

At Sri Aurobindo Ashram at Pondicherry the staging of "Bharata Hridaya Aravindam" (Heart-lotus of India), based on the life and activities of Sri Aurobindo on the 17th October, was highly appreciated by the Ashramites. Each member of the troupe acquitted himself creditably.

On the party's return to Madras, "Shakti Saradam" was staged at the Ramkrishna Mission Sarada Pith on the

20th October and again at the Y. M. C. A. under the auspices of the Madras Sanskrita Ranga on the 21st October. Shri T L. Venkataraman Aiyar, Chairman Law Commission, Shri T. Chandrasekharan and Dr. Raghavan complimented the troupe on the ability with which it staged the play. Dr. Chaudhuri gave a suitable reply. During his stay in Madras, he addressed several educational and cultural institutions in the city stressing the importace of Sanskrit studies in India's national life.

Press Opinion about Sanskrit dramas staged during Christmas Vacation, 1959

7. DECCAN HERALD, BANGALORE
January 2, 1960.

'SAKTI-SARADAM' Staged
Sanskrit Drama

Accustomed as we are to see only Sanskrit Classics on the stage, it was an interesting experience to witness a play on a contemporary subject, when it came as a finale of the All India Bengali Literary Conference at Bangalore on Sunday last. The play 'Sakti-Sāradam' was composed by Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri of the Prachya Vani Mandir of Calcutta who has similar works on Yasodhara, Chaitanya, etc, in Sanskrit to his credit. The play portrayed the life of Sri Saradamani Devi, the Holy Consort of Sri Ramkrishna Paramahamsa.

Only the first half of it being presented, Sakti-Sāradam in eight scenes illustrated some incidents in her life as well as of Sri Paramahamsa, well-known to all acquaieted with the latter's biography. Thus, we see her promise only to aid, and not to detract him, from the path of Spiritualism ; Ramkrishna worshipping her as the Mother Incarnate ; attack by the notorious Dacoit Kalu Bagdi, taming him and later, her temperamental nephew

Hridaya, into a submissive citizen, religious discourses of Sri Ramkrishna and his death after extracting a promise from Saradamani Devi to carry on his mission to show the path of spiritual solace to a sorrowing world,

The production of the play indicated an understanding of the technique. It had the traditional Nandi, Nati, Sutradhar, etc.; the musical part was not overdone. There were some delightful songs rendered by Purnendu Roy in the role of Narendra (Vivekananda-to-be) in harmony with the situation. Acting was good blending with the respective roles. With the haunted look and high emotion, Prof. Ashok Chatterji presented the role of Ramakrishna. Similarly, the character of Kalu Bagdi was handled with verve by Prof. Ravindra Nath Bhattacharya. Prof. Swapna Das as Sāradamani gave a dignified characterisation.

The farce about the westernized society was perhaps intended to replace the Vidusaka. The contemporary costumes gave amusing moments. **On a stage devoid of any settings, the characters dressed and made up by one of the top-notch Artistes, Haripada Chandra, stocd colourful and animated against the blue blackdrop—** Murali,

8. Amrita Bazar, Calcutta

Calcutta, Friday, January 8, 1960

Sanskrit Dramas in South

Three Sanskrit Dramas by Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri, viz. "Śakti-Sāradam", "Mukti-Sāradam" and "Bhakti-Viṣṇupriyam" were staged by the members of the Prachya Vani Mandir at Bangalore and Pondicherry under the direction of Principal Dr. Rama Chaudhuri with great success.

"Śhakti-Saradam" was staged on the 27th December under the auspices of Nikhil Bharata Bengali Literary

Conference and "Mukti-Saradam" on the following day on the occasion of the Holy Mother's Birth Anniversary celebrated by the Ramkrishna Mission, Bangalore. The excellent Sanskrit pronunciation and acting of the members of the Prachya Vani captivated the vast audience in Bangalore Town Hall. The melodious songs of Sm, Chhabi Banerji was a very great attraction for all.

The Prachya Vani Śanskrit-Pali Player's troupe then left for Pondicherry for staging Dr. Chandhuri's Sanskrit drama "Bhakti-Visnupriyam" under the instructions of the Mother of the Ashram.

Sanskrit Dramas staged in Delhi

9. HINDUSTHAN STANDARD

Calcutta, Friday, April 24, 1959

Sanskrit Drama

On the occasion of the All India Radio Drama Festival in New Delhi, the Sanskrit Drama "Mahimamaya-Bhāratam" composed by Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri was successfully staged by men and women members of Prachya Vani Mandir (Institute of Oriental Learning) on 20th April last under the direction of Principal Dr. Roma Chaudhuri. This first public perfomance of a Sanskrit Drama on a modern subject was highly appreciated by the vast audience. Sri Anantasayanam Ayyenger, Speaker of the Loka Sabha, blessed the participants at the end of the show.

Profs. Ashoke Chatterjī, Gopika Bhattacharya, Rabi Bhattacharya, Siddheswar Chatterji, Swapna Das and Sunanda Mitra were repeatedly applauded for their excellent acting. Music was by Sri Pankaj Kumar Mallik and Sri Gaurikedar Bhattacharya.

10. AMRITA BAZAR PATRIKA, SATURDAY, APRIL 25, 1959.

Sanskrit Dramas Staged in New Delhi

On the occasion of the All India Radio Drama Festival, New Delhi, the men and women members of the Calcutta Prachya Vani Mandir (Institute of Oriental Learning) successfully staged two Sanskrit Dramas, "Mahimamaya-Bhāratam," composed by Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri and Bhāsa's "Pratimā-nātakam" on the 20th April last under the direction of Dr. Roma Chaudhuri. These were the first Sanskrit Dramas ever to be staged in New Delhi in public. The vast audience at the Talkotra Park, New Delhi, witnessed the entire performance in pin-drop silence. Sri Anantasayanam Ayyengar, Speaker of the Loka Sabhā, congratulated the participants for their laudable performances.

Dr. B. V. Keskar, Minister, Radio Broadcasting and Information, Sj. Ramadhyani, Secretary of his Ministry and Mrs. Ramadhyani, Sj. J. C. Mathur, Director-General, All India Radio, Swami Ranganathānandaji, Head of Ramkrishna Mission and a large number of Professors, scholars and prominent citizens of New Delhi were present.

Prof. Ashoke Kumar Chatterji, Prof, Gopika Bhattacharya, Prof. Siddheswar Chatterji, Prof. Rabi Bhattacharjee, Prof. Swapna Das and Sm. Sunanda Mitra showed special excellence in acting and pronunciation. Music was by Sri Pankaj Kumar Mullick and Sri Gaurikedar Bhattaeharya.

11. VISVAMITRA, 6th NOVEMBER, 1959

दक्षिण भारत में संस्कृत का प्रचार

कलकत्ता। प्राच्यवाणी मंदिर के प्रतिष्ठाता डा० श्री यतीन्द्र विमल चौधरी ने अभिनय के द्वारा भारत में संस्कृत के प्रचार के प्रसंग में दक्षिण भारत में २१ अभिनेता तथा अभिनेत्रियों के साथ जाकर लगातार १७ दिनों तक नाना स्थानों में संस्कृत अभिनय, संस्कृत संगीत तथा संस्कृत वक्तृताओंके द्वारा संस्कृत भाषा का प्रचार किया। ता० १४ अक्तूबर को रसिक रंजनी हाल मद्रास में डाक्टर यतीन्द्र विमल चौधरी विरचित संस्कृत नाटक 'महाप्रभु हरिदासम्' का जो अभिनय हुआ उसे देखकर मद्रास के राज्यपाल श्री विष्णुराम मेधी महोदय प्रसन्न होकर बोले कि यदि इस तरह भारत के विभिन्न भागों में संस्कृताभिनय आदि के द्वारा संस्कृत का प्रचार किया जाए तो भारत का महान उपकार अवश्य होगा। उस समय भारत के बड़े बड़े विद्वान उपस्थित थे। जिनमें भारत के सर्वोच्च न्यायालय के प्रधान न्यायाधीश श्री पतंजलि शास्त्री प्रभृति का नाम विशेष उल्लेखनीय हैं। शास्त्री जी ने भी प्रसन्नता प्रकट करते हुए शुभाशीर्वाद प्रदान किया। उसके बाद पाण्डीचेरी अरविंदाश्रम में भी १६, १७ तथा १६ अक्टवर को श्री चौधरी विरचित तीन संस्कृत नाटकों का अभिनय हुआ, जिनमें एक नूतन नाटक 'भारत-हृदयारविन्दम्' भी था।

उस नाटक के प्रदर्शन से प्रसन्न होकर वहां की अधिष्ठात्री श्रीमाताजी ने बहुमूल्य बहुत चीजें पारितोषिक में संस्कृताभिनय कर्ताओं को प्रदान कीं। उस आश्रम के विश्वविद्यालय के संस्कृत विभाग के द्वारा डाक्टर श्री चौधरी का बहुत सम्मान किया गया तथा इनके लिए शुभकामनाएं प्रकट कीं।

प्रत्यावर्तन के समय मद्रास संस्कृत रंग नामक संस्कृत संस्था के द्वारा प्राच्यवाणी मंदिर संस्कृताभिनय संघ को महाभिनन्दन दिया गया।

तथा वहां पर डाक्टर श्री चौधरी विरचित 'शक्ति-सारदम्' नामक संस्कृत नाटक अभिनीत हुआ। इसके अलावा बीसों बड़ी बड़ी संस्कृत संस्थाओं में आपकी वक्तृता हुई।

Opinion about Sanskrit plays staged at Delhi.

12. THE YUGANTARA, CALCUTTA

যুগান্তর, ২৪শে এপ্রিল ১৯৫৯

সংস্কৃত নাট্যাভিনয়

নিউ দিল্লীর আকাশবাণীর নাট্যসমারোহে কলিকাতার প্রাচ্যবাণী মন্দিরের কৃতী সদস্যা ও সদস্যগণ ডক্টর যতীন্দ্রবিমল চৌধুরী বিরচিত সংস্কৃত নাটক "মহিমময়-ভারতম্" অধ্যক্ষা ডক্টর রমা চৌধুরীর প্রযোজনায় বিগত ২০শে এপ্রিল বিশেষ সাফল্যের সহিত অভিনয় করেন। নিউ দিল্লীতে সর্বপ্রথম জনসাধারণের নিকট অনুষ্ঠিত এই সংস্কৃত নাটক দেড় সহস্রাধিক দর্শক দুই ঘণ্টা ধরে বিশেষ উপভোগ করেন এবং মুহুর্মুহু করতালিধ্বনিতে আনন্দজ্ঞাপন করেন। অভিনয়ান্তে শ্রীঅনন্তশয়নম্ আয়াঙ্গার (লোকসভার স্পীকার) অভিনয়-নৈপুণ্যের জন্য সকলকে অভিনন্দিত করেন। বেতার ও তথ্যমন্ত্রী শ্রীকেশকার, শ্রীরামধ্যানী, শ্রীজে. সি মাথুর (আকাশবাণীর ডিরেক্টর জেনারেল), রামকৃষ্ণ মিশনের অধ্যক্ষ স্বামী রঙ্গনাথানন্দজী প্রমুখ বহু বিশিষ্ট ব্যক্তি উপস্থিত ছিলেন। সঙ্গীতাংশে শ্রীপঙ্কজকুমার মল্লিক, শ্রীগৌরীকেদার ভট্টাচার্য, এবং অধ্যাপিকা স্বপ্না দাস অংশ গ্রহণ করেন। অধ্যাপক শ্রীঅশোক চট্টোপাধ্যায়, শ্রীরবি ভট্টাচার্য, শ্রীসিদ্ধেশ্বর চট্টোপধ্যায়, শ্রীগোপিকা ভট্টাচার্য, অধ্যাপিকা শ্রীস্বপ্না দাশ এবং সুনন্দা মিত্র অভিনয়-চাতুর্যে ও সংস্কৃত উচ্চারণের মাধুর্যে সমগ্র অভিনয়কে এক অপূর্ব সৌষ্ঠব প্রদান করেছিলেন।

13. THE LOKASEVAK, CALCUTTA

লোকসেবক, ২৪শে এপ্রিল, ১৯৫৯

দিল্লীতে প্রাচ্যবাণী কর্ত্তৃক

সংস্কৃত নাট্যাভিনয়

বিগত ২০শে এপ্রিল নিউ দিল্লী তালকোটরা পার্কে কেন্দ্রীয় সরকারের আকাশবাণীর তত্ত্বাবধানে অনুষ্ঠিত সমারোহে প্রাচ্যবাণীর সদস্য ও সদস্যাগণ কর্ত্তৃক ডক্টর যতীন্দ্রবিমল চৌধুরী রচিত "মহিমময় ভারত" নামক সংস্কৃত নাটক পরম কৃতিত্বের সহিত অভিনীত হইয়াছে। "মহিমময় ভারতে" যুগযুগান্তরে বাণিজ্য ও নদী সম্পদ্ সম্বন্ধে ভারতীয় ব্যবস্থাপনা সম্পর্কে নাট্যাকারে মনোরম চিত্রণ রহিয়াছে। এই গ্রন্থের প্রথম অঙ্কে সিন্ধুক্ষিৎ ঋষি ও তাঁর পত্নীর সিন্ধুপূজন, দ্বিতীয়ে বিষ্ণুর গঙ্গারূপধারণ, তৃতীয়ে সাজাহানের নদীবন্ধন, এবং চতুর্থে প্রথম ও দ্বিতীয় পঞ্চবার্ষিক পরিকল্পনানুযায়ী নদীবন্ধন, বৈদ্যুতিক শক্তি উৎপাদন প্রভৃতি বিষয়ের মনোরম আলোচনা রহিয়াছে।

এই অনুষ্ঠানে লোকসভার স্পীকার শ্রীঅনন্তশয়ানম্ আয়েঙ্গার, কেন্দ্রীয় মন্ত্রিগণ, সেক্রেটারীগণ ও অন্যান্য গণ্যমান্য ব্যক্তিগণ উপস্থিত ছিলেন। প্রত্যেক দৃশ্যেই বিশাল দর্শক মণ্ডলীকর্ত্তৃক অভিনেতা ও অভিনেত্রীগণ করতালি দ্বারা অভিনন্দিত হন।

অধ্যাপক শ্রীরবীন্দ্রনাথ ভট্টাচার্য, শ্রীঅশোক চট্টোপাধ্যায়, শ্রীসিদ্ধেশ্বর চট্টোপাধ্যায়, শ্রীগোপিকা ভট্টাচার্য, ও অধ্যাপক স্বপ্না দাশ স্বীয় অভিনন্দন কৌশলে ও উচ্চারণ মাধুর্যে সকলের বিশেষ প্রশংসা অর্জন করেন।

অভিনয়ের অন্তে শ্রীঅনন্তশয়নম্ আয়েঙ্গার অভিনেতা ও অভিনেত্রীগণকে বিশেষ আশীর্ব্বাদ জ্ঞাপনপূর্বক বিশেষ আনন্দ প্রকাশ করেন। এবং ডক্টর চৌধুরীর সংস্কৃত ভাষার সারল্যের জন্য বিশেষ সাধুবাদ জ্ঞাপন করেন।

14. THE JANASEVAK, CALCUTTA

জনসেবক, শনিবার, ৩১ শে অক্টোবর, ১৯৫৯

দক্ষিণ ভারতে সংস্কৃত নাট্যাভিনয়

কলিকাতা প্রাচ্যবাণী মন্দিরের উদ্যোগে ৬টি অনুষ্ঠান

কলিকাতা প্রাচ্যবাণী মন্দিরের সদস্য ও সদস্যাগণ এবার দক্ষিণ ভারতে ডক্টর যতীন্দ্রবিমল চৌধুরী বিরচিত ছয়টি সংস্কৃত নাটক অধ্যক্ষা ডক্টর রমা চৌধুরীর প্রযোজনায় অভিনয় করিয়া প্রচুর যশঃ অর্জন করতঃ স্বদেশে প্রত্যাগমন করিয়াছেন।

মাদ্রাজ নগরে সর্বপ্রথম অভিনীত হয় "মহাপ্রভু—হরিদাসম্" নামক সংস্কৃত নাটক। এ নাট্যাভিনয়ে সভাপতিত্ব করেন মাদ্রাজের প্রদেশপাল শ্রীবিষ্ণুরাম মেধি। এই সভায় ভারতের ভূতপূর্ব প্রধান বিচারপতি শ্রীপতঞ্জলি শাস্ত্রী প্রভৃতি বিশিষ্ট সুধীবৃন্দ উপস্থিত ছিলেন। সভান্তে রাজ্যপাল, শ্রীযুক্ত পতঞ্জলি শাস্ত্রী, মাংগালোর রামকৃষ্ণ মিশনের অধ্যক্ষ শ্রীআদি দেবানন্দ স্বামী প্রভৃতি সকলেই নাটকটির সরল সুললিত ভাষা ও ভাবগাম্ভীর্য এবং প্রাচ্যবাণীর অভিনেতৃমণ্ডলীর উচ্চারণ বৈশুদ্ধ্য এবং অভিনয় কৌশলের ভূয়সী প্রশংসা করেন। মাদ্রাজের 'সংস্কৃত রঙ্গ' নামক সংস্থানের পক্ষ থেকে ডাঃ রাঘবন প্রমুখ সুধীবৃন্দ প্রাচ্য বাণী মন্দিরের অভিনেতৃমণ্ডলীকে স্বাগত সংভাষণ জ্ঞাপনের নিমিত্ত এক বিশিষ্ট সুধীবৃন্দের সভা আহ্বান করেন। এই সভায় শক্তি-সারদম্ নামক ডাঃ চৌধুরীর সংস্কৃত নাটকটি অভিনীত হয়।

পণ্ডিচেরীতেও শ্রীঅরবিন্দ আশ্রমের তত্ত্বাবধানে ডক্টর চৌধুরীর তিনটি সংস্কৃত নাটক অভিনীত হয়। তন্মধ্যে অন্যতম ডাঃ চৌধুরীর নবতম সংস্কৃত নাটক "ভারত-হৃদয়ারবিন্দম্।" শ্রীঅরবিন্দের দিব্যজীবন অবলম্বনে এই পূর্ণাঙ্গ নাটক সর্বপ্রথম নাটক। এই নাটক অতি কৃতিত্বের সঙ্গে অভিনীত হওয়ার পরে শ্রীমায়ের আশীর্বাদী বস্ত্রাদি অভিনেতৃমণ্ডলীকে প্রদান করা হয়। পণ্ডিচেরীর শ্রীঅরবিন্দ আশ্রমের সংস্কৃত বিভাগ ডাঃ চৌধুরীকে মানপত্র প্রদান করেন।

সমগ্র দাক্ষিণাত্য বঙ্গদেশের এই সংস্কৃত প্রচার প্রচেষ্টায় বিশেষ উদ্বুদ্ধ হইয়াছে, সন্দেহ নাই। এই অতি সুন্দর সুললিত সংস্কৃত ভাষাই যে ভারতের সর্বপ্রাদেশিক নিজস্ব ভাষা—এই উপলব্ধিতে দাক্ষিণাত্যবাসিগণ বিশেষ অনুপ্রাণিত হন এবং সংস্কৃত অভিনয় ও গানের মাধ্যমে সংস্কৃত প্রচারের প্রচেষ্টার জন্য ডাঃ চৌধুরীকে বিশেষ ধন্যবাদ জ্ঞাপন করেন।

15. THE JUGANTAR, CALCUTTA

যুগান্তর

৩রা নভেম্বর, ১৯৫৯

মাদ্রাজে সংস্কৃত প্রচার

(সংবাদদাতা প্রেরিত)

মাদ্রাজ, ২০শে অক্টোবর—সম্প্রতি ডক্টর যতীন্দ্রবিমল চৌধুরী কলিকাতা প্রাচ্যবাণীমন্দিরের সংস্কৃত নাট্যাভিনয়ের অভিনেতৃবৃন্দ সহ মাদ্রাজে আসিয়া, মাদ্রাজ প্রেসিডেন্সী কলেজ, বিবেকানন্দ কলেজ, রামকৃষ্ণ মিশন, সারদা বিদ্যাপীঠ মাদ্রাজ সংস্কৃত রঙ্গম্ প্রভৃতি বিশিষ্টতম শিক্ষানিকেতন সমূহে যেমন বহু সংস্কৃত ভাষণে সকলকে সংস্কৃত শিক্ষার প্রতি উদ্বুদ্ধ করিয়াছেন, তেমনি মাদ্রাজেও তাঁহার রচিত ছয়টী সংস্কৃত নাটকের অভিনয়ও সকলের বিশেষ আনন্দের কারণ হইয়াছে। **পণ্ডিচেরীতে তাঁহার রচিত অরবিন্দ বিষয়ক নাটকটীর অভিনয় পণ্ডিচেরী আশ্রমবাসিগণকে বিশেষ উদ্বুদ্ধ ও অনুপ্রাণিত করিয়াছে।** ডক্টর চৌধুরীর সহধর্মিণী ডক্টর রমা চৌধুরীও কতিপয় স্থানে ভারতীয় কৃষ্টি ও সংস্কৃত শিক্ষার প্রসারে বক্তৃতা প্রদান করিয়া সকলের ধন্যবাদ-ভাজন হইয়াছেন।

16. THE ANANDA BAZAR, CALCUTTA

আনন্দবাজার

কলিকাতা, শুক্রবার, ১২ কার্ত্তিক, ১৩৬৬

দক্ষিণ ভারতে সংস্কৃত নাট্যাভিনয়

প্রাচ্যবাণীমন্দিরের সংস্কৃত নাট্যপরিষদের সদস্যেরা সম্প্রতি যতীন্দ্রবিমল চৌধুরী রচিত তিনটী নাটক মাদ্রাজে এবং শ্রীঅরবিন্দ জীবন চরিত অবলম্বনে রচিত "ভারতহৃদয়ারবিন্দ" নামক সহ অপর ২টী নাটক পণ্ডিচেরী অরবিন্দ আশ্রমে রমা চৌধুরীর প্রযোজনায় অভিনয় করে খ্যাতি অর্জন করেছেন। মাদ্রাজ গৌড়ীয় মঠের তত্ত্বাবধানে "মহাপ্রভু-হরিদাসম্" নামক সংস্কৃত-নাটকের অভিনয় অনুষ্ঠানে মাদ্রাজের রাষ্ট্রপাল ও বিশিষ্ট নাগরিকগণ উপস্থিত ছিলেন। পণ্ডিচেরীতে সংস্কৃত নাটকের অভিনয় এই প্রথম।

17. THE SWADHINATA, CALCUTTA.

স্বাধীনতা, ৬ই নভেম্বর, ১৯৫৯

মাদ্রাজে প্রাচ্যবাণীর সংস্কৃত নাটক অভিনয়

কলিকাতার প্রাচ্যবাণীর সংস্কৃত নাট্যাভিনয়ের দল দক্ষিণ ভারতে ডাঃ যতীন্দ্রবিমল চৌধুরী রচিত ছয়টি সংস্কৃত নাটক অধ্যক্ষ ডাঃ রমা চৌধুরীর প্রযোজনায় অভিনয় করে প্রভুত প্রশংসা অর্জন করেছেন।

গত ১৪ই অক্টোবর মাদ্রাজ রসিকরঞ্জনী হলে রাজ্যপাল বিষ্ণুরাম মেধীর সভাপতিত্বে 'মহাপ্রভু—হরিদাসম্' অভিনীত হয়।

১৬ই তারিখে পণ্ডিচেরী অরবিন্দ আশ্রমে 'শক্তি শারদম', ১৭ই অক্টোবর আশ্রমের রঙ্গগৃহে 'ভারত হৃদয় অরবিন্দম' এবং ১৯শে তারিখে মহাপ্রভু—হরিদাসম অভিনীত হয়। এই নাট্য সঙ্ঘ ২০শে ও ২১শে অক্টোবর রামকৃষ্ণ মিশনের সারদা বিদ্যাপীঠে এবং 'মাদ্রাজ সংস্কৃত রঙ্গ' নামক স্থানে সারদামণি সম্পর্কিত নাটকটির পুনরভিনয় করেন।

মাদ্রাজের প্রায় সমস্ত পণ্ডিত ও সুধীব্যক্তি এই নাটকাভিনয় দর্শন করে সন্তোষ লাভ করেন এবং প্রাচ্যবাণীর অভিনেতৃবৃন্দের অভিনয় কৌশল, উচ্চারণ বৈশুদ্ধ্যের সকলে প্রশংসা করে। ইহাদের মধ্যে ভূতপূর্ব্ব প্রধান বিচারপতি শ্রীপতঞ্জলি শাস্ত্রী, আইন কমিশনের চেয়ারম্যান শ্রীবেঙ্কট আয়ার, শ্রী টি চন্দ্রশেখরণ এবং পণ্ডিচেরী আশ্রমের সংস্কৃতি বিভাগের নাম উল্লেখযোগ্য।

সমাপ্ত

Publications of the Pracyavani

1. Pracyavani Sarvajanina Granthnmala
(In Bengali)

1. NIMBARKA-DARSANA—(Comparative studies of the Systems of Śaṃkara, Rāmānuja, Bhāskara, Śrīkaṇṭha, Baladeva and Nimbārka)—Dr. Roma Chaudhuri, M. A., D. Phil (Oxon), F. A. S. Rs, 2/8/0 only.

2. JAINA GURU MAHAVIRA—Dr. Bimala Charan Law (M. A. B. L., Ph. D., D. Litt., etc.) Rs. 1/-

3, BHARATER PUNYATIRTHA—Dr. B. C. Law. Re. 1/-

4. VEDANTA & SUFI DARSANA—(A comparative study of Sūfism and Vedānta)—Dr. Roma Chaudhuri, Rs. 4/-

5. CONTRIBUTIONS OF BENGAL VAISNAVAS TO SANSKRIT LITERATURE—Dr. J. B. Chaudhuri. Re. 1/-

6. SANSKRITPHOBIA AND ITS REMEDY—Dr. Roma Chaudhuri. 1/-

7. SONGS OF KAVI KAMINIKUMAR—Compiled by Sri Swarnakamal Bhattacharya, M. A. As. -/8/- only.

8. AVANTI—History of Avanti and its Capital Ujjain —Dr. B. C. Law. Re 1/- only.

9. SENTIMENT OF PATHOS IN BENGALI LITERATURE – Swarnakamal Bhattacharya Re. 1/- only.

10. VAISNAVACARYA VISVANATHA (A biographical survey and critical estimate of the works of Visvanath Chakravarty). Sri Nanigopal Bhattacharya M. A. As. -/8/- only.

11. PANDIT ISWARCHANDRA VIDYASAGAR by Dr. J. B. Chaudhuri. As. -/8/- only.

12. SONGS OF LALAN FAKIR—Compiled and edited by Md. Monsur Uddin, M. A. Re. 1/-

13. BUDDHA YAŚODHARA—by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 2/8/-

14. CAITANYA CARITAMRITER BHUMIKA—by Dr. Radhagovinda Nath. Rs. 10/-

15. CARVAKA DARSHAN—by Gopal Krishna Shastri. Re. 1/-

16. PAURANIKI—by Girindra Sakhar Bose. Rs. 2/8/-

2. Pracyavani Sanskrit Series

1. THE RASIKA-JIVANA—by Gadādhara Bhaṭṭācārya (A Sanskrit Anthology of Mediaeval India.). Critically edited by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 7/8/-

2. THE PADYAVENI—by Veṇīdatta (The best Sanskrit Anthology of Mediaeval India). Edited by Dr. J. B. Chaudhuri for the first time. Rs. 10/-

3. THE ROMAVALI SATAKA—by Rāmacandra Bhaṭṭācarya. Edited by Dr. J. B Chaudhuri. Rs. 1/-

4. THE SABHYALAMKARANA—by Govincajit. A Sanskrit Anthology of Mediaeval India. Edited by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 3/-

5. THE TITHI-VIVEKA of MM. Śūlapāni with the commentary of Śrinātha Ācāryacūḍamani, critically edited for the first time—J. B. Chaudhuri. Rs. 2/8/-

6. THE DHURTA-VIDAMBANA—of Amareśvara Śarman. Edited by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs 3/-

7. THE RAMACANDRA YASAH-PRABANDHA—a fine specimen of Sanskrit prose during Muslim rule in India—by Akbariya—Kalidasa. Rs. 1/-

8. THE SANGITA-MALIKA of Mahammad Shah critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri. One of the best Contributions of Muslims to fine Art in Sanskrit. Rs. 5/-

9. THE ABDULLAH-CARITA of Laskmipati critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri with an introduction in English, appendices, etc. Rs. 8/-

10. THE BHUPA-SATAKA of Raghava Vacaspati Bhattacarya. Edited by Dr. J. B. Chaudhuri. Re 1/-

11. THE PANTHA-DUTA of Poet Bholanatha of Bengal critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri. Re. 1/-

12. THE GHATAKARPARA-KAVYA, critically edited for the first time with an original commentary in Sanskrit by Dr. J. B. Chaudhuri and copious extracts from the unpublished commentaries, English Translation, notes, etc. Rs. 4/- (Rexin Bound).

13. THE VIRABHADRACAMPU-KAVYA by Padmanabha Misra, a historical Sanskrit Campu, critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 2/8/-

14. THE JAMAVIJAYA-KAVYA by Vaninatha, a history of the Royal Family of Nawanagar, critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 5/- only.

15. THE MEGHADUTA by Kalidasa with the commentaries of Sasvata and Sanatana Gosvamin, critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri, with Mallinatha's Commentary as Appendix. Rs. 8/-

16. THE JATAKA-PADDHATY-UDAHARANA by Krisna Daivajna (on the life of Khan Khanan Abdur Rahim), critically edited of the first time by Dr. J. B. Chaudhuri, Rs. 10/-

17. THE PADANKA-DUTA by Krisnanatha Sarvabhauma, critically edited for the first time with an original commentary called Bhasvati by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 3/-

18. THE WORKS OF MAHAPRABHU SRI CAITANYA, critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri. (In the Press)

19. THE SWAPNA-RAGHUVAMSAM by Dr. J. B. Chaudhuri. (In the Press)

20. THE NISKINCANA-YASODHARAM on Yasodhara-Gopa, Holy Consort of Prince Siddhartha, later Lord Buddha. Rs. 5/8/- in Rexin.

21. THE PRITI-VISNUPRIYAM on the Early Life of Sri Visnupriya, Holy Consort of Lord Srikrishnachaitanya Gauranga Mahaprabhu by Dr. J. B. Chaudhri. Rs. 3/-

22. THE BHAKTI-VISNUPRIYAM, on the later life of Sri Visnupriya by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 2/-

23. THE MAHAPRABHU-HARIDASAM on Bhakta-Haridasa, one of the greatest Disciples of Lord Gauranga Mahaprabhu. Rs. 3/-. Rexin Rs. 4/8/-

24. THE DINA-DASA-RAGHUNATHAM on Srila Raghunath Dasa Gosvamin, one of the six Vrindavana Gosvamins. Rs. 3/-

25. THE NRIPATI-NITI-GARBHITA-VRITTAM or Farruk-Siyar-Caritam by Laksmipati. A Sanskrit Historical Work of outstanding importance on Later Moghuls. Critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri with an Introduction by Dr. Satkari Mookherji, Director, Nalanda Research Institute. Rs. 10/-

26. SANSKRIT SONGS of Dr. J. B. Chaudhuri in seven volumes, Set to tune by Sj. Pankaj Kumar Mallik, Sj. Chinmoy Lahiri, Sj. Sukhendu Goswamin, Sri Bimal Bhusan, Sri Gaurikedar Bhattacharya, Sri Meghanad Basak, Sm. Chhabi Banerji, Sri Satyeswar Mookherji and others.

1. Sri Matr-Lita-Tattva. 2. Sri Shakti-Tattva. 3. Sri Visnupriya-Tattva. 4. Sri Radha-Tattva. 5. Sri Sri Janani-Tattva. 6. Sri Saradamani-Tattva. 7. Sri Mahamaya-Tattva. With the Bengali Translation of Principal Dr. (Mrs.) Roma Chaudhuri. Re. 1/- for each volume.

27. The Sukti-Sundara of Sundaradeva, cd. by Dr. J. B. Chaudhuri Rs. 2/8/-

28. The Padyamrta-tarangini af Haribhakara, ed Dr. J. B. Chauduri. Rs. 12/8/- anly.

29-35. Other dramatical works of Dr. J. B. Chaudhuri, viz. Sakti-Saradam, Mukti-Saradam, Ananda-Radham, Bharat-Hriday-Aravindam (on Sri Aurobindo), Bharata-Bhaskaram (On Ravindra Nath), Bharata-Vivekam (on Swami Vivekananda), Mahimamaya-Bharatam, are in the Press. They will be published very soon. Price : Rs. 4/- each.

3. Dr K. N Katju Series

1. CHILDEN'S SANSKRIT LITERATURE, Sanskrit Lipi Siksha. vol. 1. Re. -/4/-

2. THE MEGHADUTA OF KALIDASA, with the commentary of Bharata Mallika and copious extracts from various other commentaries of Sanatana Gosvamin, Haragovinda Vacaspati, Kalyanamalla, Ramanatha Tarkalankara, Sasvata, Kaviratna, Krisnadasa Vidyavagisa, etc., a Synopticrl table of the verses of the Megha-duta, various Appendices and Indices, etc., by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 8/-

3. THE SURJANA-CARITA—A historical Mahakavya by Candrasekhara of Bengal. Critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri with an introduction in English, Appendix, Index, etc. The work gives an accurate history of the Hara dynasty of Bundi, Rajasthan. A unique Contribution to Sanskrit Literature of Seventeenth Century (during the Muslim Rule in India). Rs. 8/-

4. SAKTI-SADHANAM—A Poetical Composition by Dr. J. B. Chaudhuri, advocating among other things, the claims of Sanskrit for being the National Language of India, National Unity on Linguistic basis, Inter State harmony, the rehabilitation of refugees in India Union, etc. Re. 1/-

5. THE SAMUDRA-SANGAMA of Md. Dara Shukoh,

4. Pracyavani Translation Series

critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhari Tr. by Dr. (Mrs.) Roma Chaudhuri M. A D. Phil (oxon), F. A. S. Rs. 12/-

1. THE BHASKARA BHASYA on the Brahma Sutras, Translated into English by Dr. Roma Chaduhuri (in the Press).

2. The SRIKANTHA BHASYA on the Brahma Sutras. Translated into English by Dr. Roma Chaudhuri. Rs. 32/- only.

3. THE SRIMAD BHAGAVAD GITA with an Introduction and Translation in Bengali by Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 3/-

In this work Dr. J. B. Chaudhuri deals for the first time in any language with the History of the Interpretations of the Bhagavad-gita from early times down to the present day. It contains articles on various doctrines such as Karmavada, Jnanavada, Bhaktivada, etc- by such eminent scholars as MM. Yogendra Nath Tarkatirtha, MM. Chinnaswami Shastri, Principal Dr. Radha Govinda Nath, Principal Dr. Roma Chaudhuri, Adhyapak Prankishor Goswami and Pt. Taranath Tarkatirtha.

5. Pracyavani Research Series

1. PRACINA BHARATER DANDANITI—MM. Dr. Yogendra Nath Tarkatirtha. Rs. 5/-

2. THE POSITION OF WOMEN IN THE VEDIC RITUAL—Dr. J. B. Chaudhuri. Vols. 1, 2 and Rs. 12/-

3. The CONTRIBUTION OF MUSLIMS TO SANSKRIT LITERATURE—Dr. J. B. Chaudhuri. Vol. I Rs. 5/-

4. THE CONTRIBUTION OF MUSLIMS TO SANSKRIT LITERATURE Vol. II.

Do. Vol. III (In the Press).

5. KHAN KHANAN ABDUR RAHIM AND CONTEMPORARY SANSKRIY LEARNING. First systematic study of the development of Sanskrit Literature in all its branches during the period 1550—1650 A. D. Rs. 6/-

6. BHARATER DARSAN SAMANVAYA - MM. Yogendra Nath Tarkatirtha. Rs. 2/- only.

7. VANGIYA-DUTA-KAVYETIHASA (in Sanskrit). History of the Sanskrit Duta Kavyas of Bengal. First exhaustive and systematic treatise on the subject on a chrono-

logical basis. Materials mostly collected from unpublished MSS. By Dr. J. B. Chaudhuri. Rs. 5/-

8. MUSLIM PATRONAGE TO SANSKRIT LEARNING. VOL. 1. 2nd. edition. Rs. 8/-

9. MUSLIM PATRONACE TO SANSKRIT LEARNING. VOL. 2. Astrology and Astronomy Rs. 10/-

10. MUSLIM PATRONGE TO SANSKRIT LEARNING. Vol. 3 Rudra Kavi and his works. Rs. 2/8/-

11. GAUDIYA VAISNAVA DARSHAN (In Bengali) by Radhagovinda Nath. Vol 1 Rs. 16/-

12, DO. VOL. II Rs 20/-

13. Do, VOL. III Rs. 20/-

14. DO. VOL. IV Part I, Rs. 10/-

15. DO. VOL. IV Part. II Rs. 10/-

16. THE SRIKANTHA-VEDANTA by Principal Dr. Roma Chaudhuri. First Vol. Rs. 32/-

6. Comparative Religion and Philosophy Series

1. SUFISM and VEDANTA—Dr. Roma Chaudhuri (in English). Vols. 1 & 2 Rs. 12/-

2. A Comparative Study of Hinduism and Islam on the basis of Dara's Samudra-Sangam by Dr. (Mrs.) Roma Chaudhuri. Rs. 13/- (Rexin) Rs. 12/- (Paper)

7. Pracyavani Purnachandra Sinha Smriti-Tarpan Granthamala

1. SRI SRI CHANDI with an Introduction in Bengali on the history and significance of the Durgapuja—Dr. J. B. Chudhuri. Re. 1/- only.

2. THE KATHOPANISAD with an Introduction and Translation in Bengali—Dr. J. B. Chaudhuri. Re. 1/-

3. THE PURNA-CHANDRA SMRITI-TARPANA. This work contains articles by the Mahamahopadhyayas and other

leading Scholars of Bengal on Purna Chandra Sinha, one of the foremost Patrons of the Prachyavani Mandir. Supplied cost free on request.

4. VANGIYA SANSKRITA VISVAVIDYALAYA. Being the address of Dr. J. B. Chaudhuri on the occasion of the first meeting of the Founders of Vangiya Sanskrit Visva Vidyalays, Rs. -/4/-

8. Miscellaneous Publications

These mostly consist of reprints from the Pracyavant Journal of the Institute.

Apart from the above mentioned works, the Pracyavani may supply the following works of Dr. J. B. Chaudhuri on request :—

Anglo-Sanskrit

1. PRACYAVANI, Quarterly Research Journal of the Pracyavani, Institute of Oriental Learning. Rs. 12/- per volume. From 1944.

2. PRACYAVANI PRABANDHAVALI. Collection of Bengali articles by the scholars of the Pracyvani Mandir. Ten volumes. Rs. 2/- per volume.

There are two volumes on Mahakavi Navin Chandra Sen, Specially useful for University students.

3. THE CONTRIBUTIONS OF WOMEN TO SANSKRIT LITERATURE—by Dr. J. B. Chaudhuri in seven big volumes :— Rs. 75/-

Vol. 1. SANSKRIT DRAMA. It contains the commentary of Sundari and Kamala called Camatkara-tarangini on the Viddhasalabhanjika of Rajsekhara. Rs. 10/-

Vol. 2. SANSKRIT POETRY. Sanskrit poetessess Part I. This Volume contains an account of a very large number of Sanskrit Poetesses of all ages and a comparative study of

Sanskrit Poetesses with Female Vedic Seers, Buddist Theri Poetesses and Prakrit Poetesses. An Outstanding Record of literary achievements of Women Sanskrit Poets of Ancient, Mediaeval and Modern India. 2nd. edition. Rs. 10/-

Vols. 3-4 (bound together). PAURANIC and SMRITI LITERATURE. Contributious of Women to Pauranic and Smriti Literatue. It also contains critical editions of Binabayi's Dvaraka-pattala and Visvasadevi's Ganga--vakyavali. Rs. 20/-

Vol. 5. TANTRAS. The Sudarsana by Pranamanjari. A Commentary by Pranamanjari on the Tantraraja Tantra. An outstanding record of the achievements of Indian Women in the abstruse technicalities of the Tantra Sastra. Rs. 10/-

Vol. 6. SANSKRIT POETRY. SANSKRIT POETESSES. Part B. This volume contains accounts of the contributions of Indian Women to Sanskrit Poetry—six complete works, etc., with critical editions of two of their works, viz. Vaidyanath-Prasada-Prasasti of Devakumarika and Santanagopala-Kavya by Laksmi Devi. Rs. 10/-

Vol. 7. SMRITI LITERATURE. It contains, among other things, a critical account of the outstanding scholarly achievements of Laksmi Devi Payagunde and a critical edition of the Kala-Madhava-Laksmi by her. Part 1 only. Rs. 15/-

Vols. 8-10. SMRITI LITERATURE. In the Press.

4. SANSKRIT DUTA-KAVYA SANGRAHA, critically edited for the first time by Dr. J. B. Chaudhuri. 4 Volumes, Rs. 7/8/-

Vols. I. Bhramaraduta-Kavya by Rudra Nyayapancanana. Rs. 2/8/-

Vols. II—III. The Vanmandana-gunaduta-Kavya by Viresvara and the Candra-duta-Kavya by Jambu Kavi (bound together). Rs. 2/8/-

Vol. IV. The Hamsa-duta-Kavya by Vamana Bhatta Bana. Rs. 2/8/-

5. CONTRIBUTIONS OF BENGAL TO SMRITI LITERATURF by Dr. J. B. Chaudhuri. Vols. 1 and 3. Rs. 4/8/-

6. CATALOUGE OF THE LIBRARY OF THE INDIA OFFICE, SANSKRIT AND PRAKRIT BOOKS, by Dr. J. B. Chaudhuri. In collaboration with Dr. Pran Nath. Throughly revised by Dr. J. B. Chaudhuri during the latter part of his stay in England (1933-38).

Vol. 1. Section I (A—G) London, 1938. Printed by order of the Secretary of State for India. Price £ 1-1-0d net.

Vol. II. Section II (H-Krsua-Lilamrta). London, 1951, Printed by order of the Secretary of State for Commonwealth Relations. Price £ 1-10-0 net

Vol. III. Section III (Krsna-Lilamrt-R.) London, 1953. Printed by order of the Secretary of State for Commonwealth Relations. £ 3-13-0 net.

Vol. IV. R-Z. £8 0-0.

———

